महाविद्यालयीन संगीत परीक्षांसाठी उपयुक्त

“सुरेल इतिहासाची सोनेरी पाने”

लेखक

प्रा. संदीप जगदाळे

एम.ए.बी.एड (इंग्रजी)

संगीत अलंकार, संगीत भास्कर

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

ओंकार प्रकाशन

सुरेल इतिहासाची सोनेरी पाने

लेखक	:	**प्रा.संदीप जगदाळे** 100, Ãöö‡-öö´ö, न्यू खाडगांव रोड, लातूर. मो. नं. 9423348313
अक्षरजुळवणी	:	**सौ.मिनाक्षी कोळी** सार्थक, मजगे नगर, लातूर. ´öö. : 7588207033
मुद्रक	:	†ö™á †ö±ÖÃö™,
मुखपृष्ठ	:	चित्रा ॲडव्हर्टायझिंग, लातूर.
¯ö£ö´ö †ö½ö¢öß	:	•ö»ö, 2012
प्रकाशक	:	**ओंकार प्रकाशन,** †ö¿ööß¤ß¯ö, 100, Ãöö‡-öö´ö, न्यू खाडगांव रोड, लातूर. मो. नं. 8275454696
´ö»µö	:	

या पुस्तकाचे सर्व हक्क लेखकाकडे आहेत.

समर्पण

स्वर इतिहासाची पाने उलगडण्यापूर्वी

स्वर इतिहासाची सोनेरी पाने हे माझे सातवे पुस्तक संगीत साधकांच्या चरणी समर्पित करताना मला ईश्वराचे ऋण व्यक्त करायला आवडेल. कारण ईश्वरकृपेमुळेच मी हा लेखन प्रपंच करु शकलो. एम.ए.संगीताच्या द्वितीय वर्षासाठी मला एक शोधनिबंध सादर करावयाचा होता. एम.ए. संगीताचे अध्यापन करताना संगीताच्या इतिहासाचे कालखंड अभ्यासणे क्रमप्राप्त होते. परंतु या संदर्भात विस्तृत व संकलित स्वरुपात माहिती उपलब्ध होत नव्हती. त्याचा विचार करुन मी शोधनिबंधासाठी भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास हा विषय निवडला.

शोधनिबंधाची प्रस्तावना लिहीत असतानाच मला वास्तव्यास असलेले किराणा घ्झराण्याचे ज्येष्ठ गायन राणे यांचा दूरध्वनी आला. त्यांनी माझ्या 'तालगंध व तालस्पर्श' या पुस्तकांचे कौतुक केले. कांही दिवसांपूर्वी U.S.A. मध्ये राहणारे आनंद अमरावजी या संगीत साधकाने माझी पुस्तके मागवून घेतली होती तर श्री.राणे यांच्यासारख्या थोर गायकाने माझ्या पाठीवर कौतुकाची थाप दिली होती. या साऱ्याच गोष्टी माझ्यासाठी स्वप्नवत तर होत्याच पण प्रेरकही होत्या. त्यामुळे मी सुखावून गेलो. त्याचक्षणी मी निश्चय केला की हा शोधनिबंध सर्व संगीत साधकांपर्यंत पोहंचवावा आणि यातूनच स्वर इतिहासाची सोनेरी पाने या पुस्तकाचा जन्म झाला.

भारतीय संगीताच्या इतिहासाची सोनेरी पाने उलगडताना सृष्टी निर्मितीपासून ते २१ व्या शतकापर्यंत अनेक सांस्कृतिक सामाजिक, राजकीय व तंत्रज्ञानविषयक घटनांचा पट डोळ्यासमोरुन उलगडताना दिसतो. सांगितीक क्षेत्राची जडणघडण करणारे अनेक ऋषीतुल्य संगीत तज्ज्ञ गायक, वादक, नर्तक, वाग्गेयकार, राजे-महाराजे व शासक इत्यादिंची चित्रमालिका डोळ्यासमोरुन तरळून जाते. या भव्यदिव्य घडामोडीत नेमका कोणत्या घटनांचा वेध याबाबतीत मनाचा गोंधळ उडाला. कारण हजारो वर्षांच्या कालावधीतील घटनांचा लेखाजोगा मांडणे शब्दमर्यादेमुळे अशक्यच आहे. असे असले तरी अनेक ग्रंथाच्या पारायणातून मला गवसलेल्या सांगितीक घटनांना क्रमबद्ध करण्याचा मी एक त्रोटक प्रयत्न केला आहे.

या लेखन कार्यात मला माझे गुरुवर्य पं.शांतारामजी चिगरी, दयानंद शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष लक्ष्मीरमण लाहोटी, सरचिटणीस रमेश बियाणी संयुक्त सचिव सुरेश जैन, प्राचार्य डॉ.वामन पाटील, उपप्राचार्य डॉ.जोगेंद्रसिंह बिसेन व सिद्राम सोनवणे, पर्यवेक्षक संतोष दुधभाते, संगीत विभाग प्रमुख प्रा.देवेंद्र कुलकर्णी यांनी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. माझे नेहमीच कौतुक करणारे व माझा लेखन उत्साह शतगुनीत करणारे पं.शिवदास देगलूरकर, डॉ.राम बोरगांवकर, प्रा.शिवदास शिंदे, प्रा.वृषाली शशिकांत देशमुख, संस्कार प्रकाशन मुंबईचे प्रसाद कुलकर्णी यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. ग्रंथपाल सौ.कुलकर्णी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मला वेळोवेळी मदत केली. ज्यांचा इथे उल्लेख केलेला नाही त्यांची यादी खूप मोठी आहे. या सर्वांचेच ऋण हेच माझे संचित आहे. या धनाच्या बळावर मी पुढील वाटचाल करणार आहे.

या पुस्तकात त्रोटकपणा व उणेपणा असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. हे पुस्तक म्हणजे माझा अल्पसा प्रयत्न म्हणून पहावे. यातील जे चांगले ते ईश्वरी कृपा व गुरु आशीर्वाद आहे तर यातील त्रुटी व दोष हे माझेच आहेत. हे मी विनम्रपणे नमूद करतो. अनेक ज्ञात-अज्ञात विद्वलेखकांच्या पुस्तकांच्या सखोल मार्गदर्शनातूनच हे पुस्तक साकारले आहे. माझ्या इतर पुस्तकांप्रमाणे याही पुस्तकावर वाचक प्रेम करतील अशी मी आशा बाळगतो.

प्रा.संदीप जगदाळे

अनुक्रमणिका

1. भारतीय संगीताचा अर्थ व उत्पत्ती
2. भारतीय संगीताचा इतिहास

Ãöö) आदिम कालखंड

¸) प्राचीन कालखंड

१. वैदिक काळातील संगीत
२. रामायणकालीन संगीत
३. महाभारतकालीन संगीत
४. पुराण व उपनिषदामधील संगीत
५. मनुस्मृती व संगीत
६. प्रातिशाख्य व शिक्षा ग्रंथामधील संगीत
७. जैनकालीन संगीत
८. बौद्धकालीन संगीत
९. भरतकालीन संगीत
१०. मौर्यकालीन संगीत
११. मतंगकालीन संगीत
१२. हर्षवर्धन युगातील संगीत
१३. राजपूत काळातील संगीत

ग) मध्ययुगीन कालखंड

†. खिलजी युगातील संगीत
2ö. शारंगदेव कालीन संगीत
क. मुगलकाळातील संगीत

´ö) अर्वाचीन कालखंड

†. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड
2ö. स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

भारतीय संगीताचा अर्थ व उत्पत्ती

. 'संगीत' हा शब्द ऐकताच मन मोहरुन जाते. शरीरात अपार आनंदाची कंपने निर्माण होतात. बुद्धीला चालना मिळते. अंतरात्मा ईश्वर भक्तीत रममाण होतो. ज्या संगीतामुळे स्वर्गीय सुखाची अनुभूती मिळते, ज्यातून भारतीय संस्कृतीची भव्यता व दिव्यता दिसून येते. अशा 'संगीत' या शब्दाची उत्पत्ती कशी झाली, विविध भाषेत 'संगीत' हा शब्द कसा निर्माण झाला याचा आढावा खालील मुद्यांच्या †ö-öö¸¡ ‘öŸöö µö‡»ö.

१) संगीत एक ईश्वरीय कला :-

ब्रह्मदेवांनी सृष्टीची निर्मिती केली. एवढेच नाही तर ब्रह्मदेवांना संगीताचे निर्माते म्हटले जाते. 'ब्रह्मा' हा शब्द बृहं किंवा बृह या धातूपासून बनला आहे. या धातूचा अर्थ आत्मविस्तार, ध्वनी होणे किंवा ध्वनीच्या माध्यमातून भावनांची अभिव्यक्ती करणे असा होतो. त्यामुळे ब्रह्मदेवाने संगीताची निर्मिती केली असे म्हणतात.

सरस्वती मातेला विद्येची अधिष्ठात्री माणले जाते. असे म्हटले जाते की, सरस्वती हे ब्रह्मदेवांच्या शक्तीचेच नाव आहे. 'सरस + वृत्ती' हा शब्द 'सृ' या धातूपासून तयार झाला आहे. ज्याचा अर्थ 'गतिशील होणे' असा होतो. याचाच अर्थ सरस्वती ब्रह्मदेवाची अशी एक शक्ती आहे की ज्यातून ब्रह्मदेवात गतिशीलता येते. याच शक्तीद्वारे ब्रह्मदेवांनी सृष्टीची निर्मिती केली. अशाप्रकारे सरस्वती मातेला संगीत व काव्य इ. ललित कलेची जननी मानले जाते.

२) संगीत व विविध भाषेतील शब्द :-

संगीत कलेचा संबंध देवीदेवतांशी जोडलेला आहे. केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील विविध भाषेत संगीत व ईश्वर असा सबंध जोडलेला आहे. संगीत या शब्दाला विविध भाषेत जे शब्द वापरलेले आहेत त्या शब्दांच्या अर्थावरुन आपल्याला याची प्रचिती येईल. संगीतासाठी लॅटिन भाषेत मुसिका (mousica) हा शब्द आहे. याचबरोबर युनानी भाषेत मौसिकी (mousike), फ्रान्सिसी मध्ये

मुसीक (mousique) पोर्तुगीज मध्ये मुसिका (musica) , जर्मनमध्ये मुसिक (musik) इंग्रजीत म्युजिक (music) इ. शब्द वापरले आहेत.

या सर्व शब्दांचे मूळ युनानी शब्द 'म्यूज' (muse) हा आहे. म्यूज (muse) ही यूनान संगीत व काव्याची देवता आहे. ज्याचा शब्दकोषात The inspiring Goodes of song असा अर्थ दिला आहे. याचाच अर्थ गाण्याची प्रेरक देवता असा होतो. यूनानी संस्कृतीत 'म्युज', 'ज्यौस' (Zeus) ची मुलगी मानलेली आहे. 'Zeus' हा शब्द संस्कृत मधील 'घौंस' या शब्दाचे रुपांतर आहे. ज्याचा अर्थ 'स्वर्ग' असा आहे. जौंस व म्यूज या देवता ब्रह्मदेव व सरस्वतीशी साम्यता दर्शविणाऱ्या देवता आहेत.

३)संगीत गायन शब्दाशी अनुरुप :-

जगातील जेवढ्या आर्य भाषा आहेत त्या भाषांत 'संगीत' हा शब्द गायनाच्या अर्थाशी जुळता मिळता आहे. 'संगीत' हा शब्द 'साम् + ग' या धातूपासून बनला आहे. इतर भाषेत 'सं' अक्षराचे 'सिं' अक्षर झाले तर 'गै' अक्षराचे 'गा' अक्षर झाले. अशा प्रकारे 'सिंगा' हा शब्द निर्माण झाला. ज्याचा अर्थ गायन असा होतो. एंग्लोसेक्शन मध्ये 'सिंगा' या शब्दाचे रुपांतर सिंगन (Singan) असे झाले. यातूनच इंग्रजीमध्ये 'Sing' हा शब्द आला. या शब्दांशी जुळते मिळते व थोडे फार साम्य असलेले शब्द इतर भाषेत तयार झाले. जसे जर्मन मध्ये सिंगन (Singen), डेनिश भाषेत सिंग (Synge) आईसलँड भाषेत सिंग (Singja).

उपरोक्त नावे पाहिल्यास आपणास असे लक्षात येते की ही सर्व नावे 'संगा' अथवा 'संगै' या शब्दापासून तयार झालेली आहेत. या शब्दातूनच 'संगीत' या ¿Ö²¤üÖ“ÖÖ ˆŸ¯Ö¢ÖÖ –ÖÖ»Öß»ÖÖ †ÖÆü.

४) संगीतातील व्याख्या :-

प्राचीन काळापासून अनेक संगीत तज्ज्ञांनी संगीताच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. त्या कशा पद्धतीने केलेल्या आहेत, त्याचा अर्थ काय इ.बाबी खालीलप्रमाणे ¯ÖÖÆüÖŸÖ µÖÖ¤üß»Ö.

शारंगदेव :-

"गीतं, वाद्यं तथा नृत्यंम् त्र्ययं संगीत मुच्यते"

याचाच अर्थ गायन, वादन व नृत्य या तीन कलांच्या सुंदर संगमास संगीत असे म्हणतात. ज्यात स्वर, ताल व लय इ.मुख्य आधारभूत घटक आहेत.

¯Ö.†ÆüÖ²Ö»Ö :-

"गीतवादित्र नृत्यानां त्रयं संगीत मुच्यते"

याचाच अर्थ गायन, वादन व नर्तन या तीन कलांच्या संयुक्त समावेशास 'संगीत' असे म्हणतात.

संगीत रत्नाकर :-

"सम्यक प्रकारेण यद् गीयते तत्संगीतम्"

पं.शारंगदेव यांनी 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथात संगीत या शब्दाची उत्पत्ती कशी झाली याचे विवेचन केले आहे. सम + गी + कृत = संगीत असा शब्द तयार झालेला आहे. यात 'गी' धातू मध्ये 'सम्' विसर्ग व 'क्त' प्रत्यय लावलेला आहे. शब्दाच्या उत्पत्तीवरुन 'सहजासहजी गाण्यायोग्य' असा संगीताचा अर्थ होतो.

५) संगीताची उत्पत्ती :-

सर्व ललित कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानलेल्या संगीत कलेचा उदय हा सृष्टी निर्मितीबरोबरच झाला. संगीताची उत्पत्ती केंव्हा व कशी झाली या बाबतीत अनेक विद्वानात मतभेद आहेत. एवढे मात्र निश्चित की सामाजिक परिवर्तने व संगीतातील परिवर्तने जणू हातात हात घालून चालत आल्याचे दाखले इतिहासात ÃÖÖ¯Ö›üŸÖÖŸÖ.

भारतीय इतिहासाची सोनेरी पाने उलगडताना जेव्हा आपण भूतकाळात डोकावतो तेव्हा वेद, ब्राह्मण ग्रंथ, संहिता, व्याकरण, पुराण, साहित्य, नाट्य, काव्य, शिल्प, धर्म व अध्यात्म इ. तेजस्वी ग्रंथ संपदा दिसून येते. त्यावरुन संगीताचा उगम केंव्हा झाला याचा अंदाज येतो.

संगीताची प्राचीनता :-

ब्रह्मदेवांनी जेंव्हा सृष्टीची निर्मिती केली तेंव्हापासूनच संगीताची उत्पत्ती झाली. विद्यासागर दुबे व डॉ.प्रभाकर मिश्र यांच्या 'भू-विज्ञान एक परिचय' या ग्रंथानुसार सृष्टीची निर्मिती ३०० करोड वर्षांपूर्वी झाली. याच ग्रंथात असे म्हटले आहे की वेदानुसार पृथ्वीचे वय १७ अरब ७२ करोड १२ लाख १९ हजार ६९ वर्षे सांगितले आहे. जगप्रसिद्ध नाटककार विल्यम सेक्सपियर याने 'As you like it' या नाटकात हे जग ६००० वर्षापूर्वी निर्माण झाले असे म्हटले आहे.

आधुनिक इतिहासकार व संशोधकांनी पुरातत्वीय सामुग्री नुसार संगीताचा उगम इ.स.पूर्व काही हजार वर्षांपूर्वीचा मानला आहे. वैदिक गणनेनुसार सुद्धा अरबो, करोडो वर्षापूर्वी संगीताचा जन्म झाला. भू-विज्ञान नुसार भलेही ३००० वर्षांपूर्वी सृष्टीची निर्मिती झाली व त्यानंतर १००० वर्षांनी जरी मानवाची उत्पत्ती मानली तरी जवळपास दीड ते दोन हजार वर्षांपूर्वी संगीताची उत्पत्ती झाली हे निश्चित †ÖÆê.

धार्मिक दृष्टिकोन :-

धार्मिक दृष्टीकोनानुसार संगीताची निर्मिती ही ब्रह्मदेवांनी केली. ब्रह्मदेवांनी ही कला भगवान शंकराकडे सुपूर्त केली. शंकरांनी ही कला सरस्वती मातेला दिली. त्यामुळे देवी सरस्वतीला 'वीणा पुस्तक धारिणी' असे म्हणून तिला साहित्य व संगीत कलेची अधिष्ठात्री मानले. सरस्वतीने संगीत कला नारदाला शिकविली. नारदांनी या संगीत कलेचे ज्ञान स्वर्गात गंधर्व, किन्नर व अप्सरांना दिले. तेथूनच भगवान श्रीकृष्ण, हनुमान हे संगीतात पारंगत झाले व त्यांनी संगीताचा प्रचार व प्रसार भूलोकावर केला.

सहा रागांची निर्मिती :-

दुसऱ्या एका धार्मिक ग्रंथानुसार नारदमुनींना अनेक वर्षे योग साधना केली. भगवान शंकर नारदावर प्रसन्न झाले. त्यांनी नारदाला संगीतकला प्रदान केली. आता पार्वतीच्या शयनमुद्रेवरुन भगवान शंकरांनी अनेक अंग प्रत्यांगावरुन 'रुद्रवीण' तयार केला. भगवान शंकरांनी आपल्या पाच मुखांतून पाच राग निर्माण केले. शंकरांच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर व आकाशोन्मुखातून क्रमशः भैरव, हिडोल, मेघ, दीपक आणि श्री या पाच रागांची निर्मिती केली. सहावा राग पार्वतीमातेच्या मुखातून प्रकट झाला. त्या रागाचे नाव कौशिक असे आहे.

वाद्यांचा उगम :-

वाद्यांच्या उगमा संदर्भात असे म्हणतात येईल की भगवान शंकरांच्या हातातील डमरु, विष्णूच्या हातातील शंख, सरस्वतीच्या हातातील वीणा, श्रीकृष्णाच्या हातातील बासरी, नारदाच्या हातातील चिपळ्या अशा अनेक वाद्यांचा संबंध देवी-देवतांशी जोडलेला आहे. याचाच अर्थ धार्मिक दृष्टिकोनातून वाद्यांचा उगम हा पुराण काळातच झाला असावा.

शिवप्रदोष स्तोत्रानुसार :-

शिवप्रदोष स्तोत्रात असा उल्लेख आढळतो की, पार्वती मातेला जेव्हा सुवर्ण सिंहासनावर अधिष्ठित केले तेंव्हा भगवान शंकरांनी नृत्य करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. त्या प्रसंगी सर्व देवता उठून उभारल्या व भगवान शंकरांचे स्तुतीगान गाऊ लागल्या. लक्ष्मी गायन करु लागली तर भगवान विष्णू मृदंग वाजवून गायनाला साथ करु लागले. सरस्वती मातेने वीणेच्या तारा छेडल्या. इंद्रदेव बासरी वाजवू लागले तर ब्रह्मदेवांनी करताल वाजविण्यास प्रारंभ केला. या नयनरम्य व स्वर्गीय संगीताचा आस्वाद घेण्यासाठी गंधर्व, किन्नर, पन्नग, सिंह, देवता, अप्सरा ^¯ÖÜÃ£ÖŸÖ –ÖÖ»µÖÖ ÆêÖŸµÖÖ.

सप्तधारेतून सप्तसूर :-

एका फारसी कथेनुसार संगीताच्या उत्पत्तीबद्दल असे मत मांडले आहे की हजरत मूसा पर्वतारोहन करीत होते. तेंव्हा त्यांना एक दगड दिसला. अचानक 'तिवराईल' नावाचा फरिश्ता तेथे आला. त्याने मूसाला सांगितले की हा दगड तू सतत तुझ्याजवळ ठेव. काही वेळाने मुसाला तहान लागली. तो पाण्यासाठी व्याकुळ झाला. त्याने परवरदीगाराकडे याचना केली. तेव्हा आकाशवाणी झाली की, "तुझा लाकडी दांडा त्या दगडावर मार." हे ऐकताच मुसाने त्या दगडावर लाकडी दांड्यांने प्रहार केला आणि आश्चर्य असे की त्या दगडाचे सात तुकडे झाले व त्या सात तुकड्यांतून सात पाण्याच्या धारा वाहू लागल्या. त्या सात धारांतून वेगवेगळ्या ध्वनींची निर्मिती झाली. हजरत मुसाने हे सात स्वर लक्षात ठेवले. यातूनच पुढे त्याने सप्तस्वरांचा अविष्कार केला. अशाप्रकारे सा, रे, ग, म, प, ध, नि हे सात स्वर निर्माण झाले.

पशुपक्षांपासून सप्तस्वर :-

पं.दामोदर यांनी 'संगीत दामोदर' या ग्रंथात असा उल्लेख केला आहे की सात स्वरांची उत्पत्ती ही पशुपक्षांच्या वेगवेगळ्या स्वरांपासून झालेली आहे. त्यांच्या मते मोरापासून षडज (सा), चातकापासून ऋषभ (रे), बकरीपासून गांधार (ग), कावळ्यापासून मध्यम (म), कोकिळापासून पंचम (प), बेडकापासून धैवत (ध) आणि हाथीपासून निषाद (नि) या सात स्वरांची निर्मिती झालेली आहे.

मूसीकार पक्षापासून सप्तस्वर :-

एका फारशी विद्वानाच्या मते 'कोहंफाक' येथे एक पक्षी राहतो. ज्याला फारशी भाषेत 'अतिशजन' किंवा 'मूसीकार' असे म्हणतात. या पक्षाच्या चोंचीवर बासरी प्रमाणे सात छिद्रे होती. हवेच्या संयोगाने त्या सात छिद्रांतून सात वेगवेगळे आवाज निर्माण झाले. यातूनच सप्तस्वरांची उत्पत्ती झाली.

'बुलबुल' संगीताची जन्मदात्री :-

'ओला सी निज्म' हे अरेबियन इतिहासकार आहेत. ज्यांनी 'विश्व का संगीत' हा ग्रंथ लिहीला. ज्या ग्रंथात ते म्हणतात की, मानवाने सर्वप्रथम बुलबुल या पक्षापासून संगीत प्राप्त केले. स्वर्गातून ईश्वराने विश्वात संगीताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी बुलबुल या पक्षाला पाठविले. बुलबुलच्या आवाजातील गोडवा व सुरेलपणा दुसरीकडे कोठेही सापडत नाही. बुलबुल संगीताची देवदूत आहे. जगातल्या मानव लोकाला संगीताचा परिचय व्हावा यासाठी ईश्वराने बुलबुलला सुमधुर आवाजाची नैसर्गिक देण दिलेली आहे.

±úÖµÖ>¡ µÖÖ“Ö ´ÖÝÖ :-

पाश्चात्य विचारवंत फ्रायड यांच्या मते संगीताची उत्पत्तीही लहान मुलाप्रमाणे मनोविज्ञानाच्या आधारे झाली. ज्याप्रमाणे लहान मूल हसणे, रडणे व ओरडणे इ.बाबी आवश्यकतेनुसार सहज स्वतः शिकतो तसेच मानवाने संगीत सुद्धा मनोविज्ञानाच्या आधारे स्वतः आत्मसात केले.

$ कारातून संगीत :-

'ओम' हा शब्द अ, ऊ व म या तीन अक्षरांपासून निर्माण झालेला आहे. या तीन अक्षरांच्या संयोगातून $ हे एकच अक्षर निर्माण झाले. अ, ऊ, म ही तीन अक्षरे तीन शक्तींचे द्योतक आहेत. 'अ' हे अक्षर सृष्टी निर्माता ब्रह्मदेव, 'उ' हे अक्षर सृष्टीचा पालनकर्ता विष्णू तर 'म' हे अक्षर विलयशक्तीचे द्योतक महेश आहे. अर्थात ब्रह्म, विष्णू आणि महेशाचे तेज ज्यात एकवटलेले आहे ते $ Æ अक्षर होय. मनुस्मृती मध्ये मनु असे म्हणतो की, ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद 'अ', 'ऊ', 'म' ही तीन अक्षरे घेऊन $ बनले आहे. ओ%´Ö Æ ¾Ö¤ÖÖ“Ö ²Öß•Ö´Ö¡Ö †ÖÆ त्यामुळे संगीताचा जन्म हा 'ओऊम' या शब्दाच्या गर्भातच झाला असे मानले •ÖÖŸÖ.

शास्त्रीय दृष्टीकोन :-

शास्त्रीय दृष्टीकोनातून कांही तज्ञांचे असे मत आहे की, निसर्ग हा मानवाचा पहिला गुरु आहे. मानवाने निसर्गातील वाऱ्याचे गुंजन, पक्षांचा मधुर किलबिलाट, निर्झर झऱ्याचा खळखळाट, नद्यांच्या उंचउंच लाटा, श्वासांची स्पंदने, नाड्यांचे ठोके, विजांचा कडकडाट, मेघांचा गडगडाट इ. नादांची नक्कल केली. या नादाचा उपयोग मानवाने आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी केला. नादातून व्यंजनाची निर्मिती झाली. व्यंजनातून शब्द उदयास आले, शब्दाने अर्थांना जन्म दिला, अर्थातून भावस्पंदने निर्माण झाली. भावस्पंदनातून स्वर व स्वरातून गायन जन्माला आले.

वादनाचा उगम :-

वाद्यवादनाच्या उगमासंदर्भात शास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहिल्यास असे लक्षात येते की शिकार करतांना एखादा दगड दुसऱ्या दगडावर आदळला या आघातातून ध्वनीची निर्मिती होते हे माणसांच्या लक्षात आले असावे. यातूनच घन वाद्यांची निर्मिती झाली असावी. बांबूला असलेल्या नैसर्गिक छिद्र व सुसाट वेगाने धावणारे वारे यांचा संयोग झाला असावा. यातून मधुर ध्वनीची निर्मिती होते हे जेंव्हा मानवाच्या लक्षात आले तेंव्हा त्यातून सुषिर वाद्यांची निर्मिती झाली असावी. वाळलेले चामडे ताणले असता त्यावर आघात केल्यानंतर एका विशिष्ट ध्वनीची निर्मिती होते हे जेंव्हा मानवाच्या लक्षात आले तेव्हा अवनद्ध वाद्यांचा उगम झ ााला असावा. याचबरोबर धनुष्याच्या टणत्कारातून ध्वनी निर्माण होतो, हे जेंव्हा मानवाच्या लक्षात आले तेंव्हा त्यातून तत् वाद्यांचा अविष्कार झाला असावा.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

संगीताच्या उगमा संदर्भात जी काही मते आहेत ती धार्मिक व काल्पनिक कथांवर आधारलेली आहेत. यात कसल्याही प्रकारचे तथ्य नाही. याला कसल्याही प्रकारचा ऐतिहासिक पुरावा नाही. यात कल्पनाविलासच अधिक आहे. हे मात्र निश्चित की मानवाच्या प्रगतीबरोबरच संगीताची प्रगती होत गेली.

भारतीय संगीताचा इतिहास

इतिहास म्हणजे विविध घटनांची गुंफन करुन संकलन करुन ठेवणे असे नाही. या ऐतिहासिक दस्तावेजाची सार्थकता तेंव्हाच होईल जेंव्हा त्या घटनांच्या माध्यमातून राष्ट्र व समाजाच्या सांस्कृतिक विकासाचे खरे स्वरुप समाजासमोर येईल. भारतीय संगीताचा इतिहास इतका विस्तृत, व्यापक व कुतुहलपूर्वक आहे की याच्या एक एक युगावर स्वतंत्र ग्रंथाची निर्मिती होईल.

भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे अध्ययन करण्यासाठी इतिहासाचे चार कालखंड करता येतील.

सा) आदिम कालखंड- मानव जन्मापासून वैदिक काळापर्यंत

रे) प्राचीन कालखंड - वैदिक काळापासून आठव्या शतकापर्यंत

ग) मध्ययुगीन कालखंड - आठव्या शतकापासून अठराशे शतकापर्यंत.

म) अर्वाचीन कालखंड - याचे दोन उपकालखंड करता येतील.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड

ब) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

सा) आदिम कालखंड :-

भारतीय इतिहासाची सुरुवात साधारणतः इ.स.पूर्व ३५०० पासून होते. या काळात भारतीय विभागाच्या उत्खननात ज्या मूर्ती व शिलालेख सापडले त्यानुसार भारतीय संगीताचा उगम हा इ.स.पूर्व ८ ते ९ मध्ये झाला. या काळात कसल्याही प्रकारचा लिखित इतिहास सापडत नाही. असे असले तरी उत्खणनातील मूर्ती व पाषाण चिन्हांवरुन या काळाला चार भागात विभजीत केले.

१) पूर्व पाषाण काळ २) उत्तर पाषाण काळ

३) ताम्र काळ ४) लोह काळ

अगदी सुरुवातीला आदिमानव शिकारीसाठी जंगलात फिरत असे. जंगलात भटकत असतांना विविध पशुपक्षांचे आवाज त्याच्या कानावर पडत असत. त्या नादांची नक्कल मानवाने केली. आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी मानवाने त्या नादांचा उपयोग केला. यातूनच संगीताचा जन्म झाला. आपला आनंद द्विगुणीत करण्यासाठी तो टाळ्या वाजवू लागला. निसर्गतःच मिळालेल्या लयीवर तो नाचू लागला. यातूनच आदिवासी संगीताचा उगम झाला. दोन तीन स्वरात बांधलेले हुंकारयुक्त नादांच्या साह्याने तो संगीतात रममाण होऊ लागला.

शिकारीसाठी तो सुरुवातीला दगडाचा वापर करायचा. एखादा दगड दुसऱ्या दगडावर आदळल्यानंतर त्यातून ध्वनी निर्माण होते हे त्याच्या लक्षात आले. यातूनच घनवाद्यांची निर्मिती झाली. वाळलेल्या शेंगा खुळखुळ वाजतात हे जेंव्हा त्याच्या लक्षात आले तेंव्हा त्यातून घुंगरासारख्या वाद्यांचा जन्म झाला. बांबूला असलेले नैसर्गिक छिद्र व सुसाट वेगाने धावणारे वारे यांचा संयोग झाला यातून Ãö %%% Ãö %%% असा ध्वनी उत्पन्न झाला. यातून सुषिर वाद्यांचा उगम झाला. धनुष्याच्या टणत्कारातून सूं %%‡%%% असा आवाज निर्माण झाला. यातूनच पुढे तत् वाद्यांची निर्मिती झाली. शिकार करुन प्राण्यांचे चामडे वाळू घातले. कदाचित त्याच्यावर आघात झाला व एक विशिष्ट ध्वनीची निर्मिती झाली. यातूनच अवनद्ध वाद्यांचा उगम झाला. अशाप्रकारे निसर्गातूनच मानवाने आपल्या प्रगतीबरोबरच वाद्यांची उत्क्रांती केली.

रे) प्राचीन कालखंड :-

१) वैदिक काळातील संगीत

१) प्रस्तावना :-

इ.स.पूर्व चार हजार वर्षांपूर्वी आर्य आपल्या देशात आले. त्यांनी सर्वप्रथम ऋग्वेद हा ग्रंथ लिहीला. त्यानंतर यजुर्वेद, अथर्ववेद व सामवेदाची निर्मिती केली. आर्यांच्या आगमनानंतर वैदिक युगाचा प्रारंभ झाला असे मानतात. या वेदात ईश्वर हा आपला पोशिंदा आहे असे समजून त्यांच्या स्तुतीवर काव्ये लिहीली गेली. याचबरोबर पंचमहाभूते, निसर्ग, इंद्र व देवी-देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी काव्यात्मक ऋचा लिहील्या गेल्या. चार वेदांपैकी सामवेद हा परिपूर्ण संगीतमय ग्रंथ आहे. अशा या वैदिक संगीताविषयी खालील मुद्यांच्या आधारे प्रकाश टाकता µö‡»ö.

२) वेद आणि संगीत :-

वेदातील मंत्रांना ऋचा असे म्हणतात. सामवेदात या ऋचा पद्यबद्ध केलेल्या आहेत. गायन शैलीस अनुरुप बदल करुन या ऋचा संग्रहित केलेल्या आहेत.

त्यामुळे चारही वेदात सामवेद हा संगीतमय वेद मानावा लागेल. ऋचांचे आलापबद्ध गायन म्हणजेच सामगायन असे म्हणता येईल. श्रीकृष्णाने भगवद्‌गीतेत 'वेदानां सामवेदो स्मि' म्हणजेच वेदांमध्ये मी सामवेद आहे, असे म्हटले आहे.

३) वेद पठणाची पद्धती :-

सामगायनातून वैदिक संगीताचे स्वरुप निश्चित होते. यज्ञादि प्रसंगी सामगायन आवश्यक मानले जायचे. 'शतपथ ब्राह्मण' या ग्रंथात ऋत्विक आणि त्याची पत्नी गायन व नृत्य करीत असे, असा उल्लेख आहे. सामवेदातील ऋचा पठणासाठी तीन ऋषी असायचे. यातील मुख्य ऋषीला 'उद्‌गाता' असे म्हटले जायचे. इतर दोन ऋषी 'हो' या प्रकारे खर्ज स्वर देऊन मुख्य गायकाला तानपुऱ्याप्रमाणे साथ करायचे.

४) ऋचा पठणाचा विषय :-

वैदिक साहित्यात सामगायनाच्या विषयावर सुद्धा प्रकाश टाकलेला आहे. ब्राह्मण लोक जे गायन करायचे त्यांचा विषय 'यज्ञ' व 'दान' या संदर्भात असायचा. तर क्षत्रीय लोकांच्या गायनाचा विषय 'युद्ध' व 'विजय' असा असायचा. सामगायन हे धार्मिक व यज्ञाच्यावेळी गायले जायचे. आर्य हे उत्तरेकडे बर्फाळ प्रदेशात रहात असत. तेथे कडाक्याची थंडी असे. त्यामुळे अग्निचे महत्त्व वाढले. आर्य लोक अग्निची पूजा करायचे. याचबरोबर ईश्वर, पंचमहाभुते व निसर्गाचे वर्णन इ. ऋचा पठणाचे विषय असायचे.

५) सामगायन व सप्तस्वर :-

ऋग्वेदात ऋचांचे पठण तीन स्वरात केले जायचे. ऋग्वेदातील या स्वरांची नावे १) उदात्त, २) अनुदात्त, ३) स्वरित अशी दिलेली आहेत. यातूनच पुढे सात स्वरांचाअविष्कार झाला.

1) ˆ¤ÖÖ¢ÖÖ - गांधार (ग) व निषाद (नि)

२) अनुदात्त - ŠúÂÖ³Ö (¸Öê) ¾Ö ¬Öî¾ÖŸÖ (¬Ö)

3) Ã¾Ö×¸üŸÖ - षडज (सा), मध्यम (म) व पंचम (प) या काळात सप्त सुरांबरोबरच तीनही सप्तकांचा उल्लेख सामवेदात दिसून येतो.

६) सामगायन व शास्त्र :-

सामवेदाला गंधर्व वेद असेही संबोधितात. सामगायनाला शास्त्रीय संगीताचा आधार होता. कारण शास्त्रीय संगीताची सर्वच वैशिष्ट्ये सामगायनात दिसून येतात. हे गायन आलापयुक्त होते. 'साम' हा शब्द 'सा' +'अम' = 'साम' असा बनलेला आहे. 'सा' म्हणजेच पठणाने अभिव्यक्त होणारी ऋचा व 'अम' म्हणजेच आलापात्मक स्वर होय. याचाच अर्थ पठणात्मक ऋचा व आलापात्मक स्वर यांच्या संयोगातून साकारलेले गायन म्हणजेच साम होय.

सामवेद हा संगीताचा मूलाधार आहे. संगीताची व्याख्या, स्वर, तीन सप्तके, स्थायी, अंतरा, आलाप, संगीताचा उद्देश, रंजकतेसाठी इतर शब्द, गायकाचे गुणदोष, ऋतू व प्रहर. एकाच बंदिशीतून उत्पन्न होणाऱ्या निरनिराळ्या रागांच्या जाती, धमार धृपद गायकीचे स्वरुप इ. सर्व शास्त्रीय संकल्पना सामवेदात दिसून µÖŸÖêŸÖ.

७) गात्रवीणा :-

सामवेद काळात गात्रवीणेसारखा प्रकार प्रचलित होता. गात्रवीणा म्हणजेच हाताच्या पंजाला वीणा समजून बोटांच्या पेरांवर सप्त स्वर स्थाने निश्चित केली व त्याला क्रमांक दिले. हे स्वर प्रचलित वीणेवरुन घेऊन ती गात्रवीणेवर निश्चित केले. वेदकाळात हाताच्या बोटांच्या पेरावरील स्वर स्थानांना अंगठ्याने स्पर्श करुन गायन केले जायचे. त्यामुळे हे गायन पिढ्यानपिढ्या जतन करुन ठेवता †Ö»Öê.

८) मार्गी संगीत :-

वैदिक संस्कृतीत भक्ती व संगीताचा अतूट असा संबंध होता. यज्ञ प्रसंगी सामगायन केले जायचे. या संगीतालाच मार्गी संगीत म्हटले जायचे. यालाच देवलोकीचे संगीत असेही म्हटले जायचे. ईश्वराला प्रसन्न करणे व मोक्ष प्राप्तीसाठी हे संगीत गायले जायचे. होमहवन, यज्ञ व वेद म्हणण्याचा अधिकार केवळ ब्राह्मण व ऋषीमुनींनाच होता. त्यामुळे मार्गी संगीत याच वर्गापुरते मर्यादित होते.

९) गंधर्व संगीत :-

सामवेद काळात गायन, वादनाचा व्यवसाय करणारा एक वर्ग होता. अशा कलावंतांना 'गंधर्व' असे म्हटले जाई. त्यांच्या पत्नी सुंदर नृत्य करायच्या. त्यांना 'अप्सरा' म्हटले जायचे. स्वर्गात असे गंधर्व व अप्सरा इंद्रदेवाचे मनोरंजन करायचे असा उल्लेख पुराण ग्रंथात आढळतो. अशा गंधर्व-अप्सरांना यज्ञादि प्रसंगी प्रवेश दिला जात नसे. हळूहळू यज्ञाचे महत्त्व कमी होऊ लागले व गंधर्व अप्सरा समाजातील लोकांचे मनोरंजन करु लागले. अशाप्रकारे गंधर्वांना सुद्धा समाजात मानाचे स्थान मिळू लागले.

१०) वेदकालीन लोकगीत :-

सामगायनाशिवाय जे संगीत होते त्याला लोकसंगीताच्या श्रेणीत ठेवण्यात आले. यालाच देशी संगीत असेही म्हटले जाई. मार्गी संगीत हे धर्माच्या चौकटीत असल्यामुळे सर्वसामान्य समाज हा मार्गी संगीतापासून दूर होता. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांनी आपल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, सण-वार व धार्मिक कल्पनांचा आधार घेऊन लोकसंगीताची रचना केली. मार्गी संगीत हे संस्कृत भाषेत होते. त्यामुळे मार्गी संगीताचा प्रचार होऊ शकला नाही. या उलट देशी संगीत हे त्या त्या समाजाच्या बोलीभाषेतून असल्यामुळे या संगीताचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला.

११) वेदकालीन वाद्ये :-

वेदकाळात तत्, सुषिर, अवनद्ध व घन इ. वाद्यांचा प्रचार झालेला होता.

ÃÖö) ŸÖŸÖ¾ÖÖª :-

तंतुवाद्यांमध्ये 'बाण' नावाच्या वाद्याला खूप महत्त्वाचे स्थान होते. ऋग्वेदात तर बाण हे वाद्य बनविण्याची कृती सुद्धा दिलेली आहे. या वाद्याला १०० तारा असून हे वाद्य उंबराच्या लाकडापासून बनविले जायचे. ही तंतुवाद्ये दर्भांनी वाळलेल्या तंतूची असत. याशिवाय कांडवीणा, कर्करी वीणा, कौपशीर्षवीणा, अवधारित वीणा, स्तंभल वीणा, तालुकवीणा, इ. वाद्ये प्रचलित होती.

¸) ÃÖ×ÂÖ¸¾ÖÖª :-

वेदकाळात हवेच्या साह्याने फुंकून वाजविली जाणारी वाद्ये प्रचारात होती. यामध्ये वेणू, बाकूर, तुणव, गोधा, शंख, नाळी, सुणव, भाराधुनी, नालिका इ. वाद्यांचा उल्लेख करता येईल.

ग) अवनद्ध वाद्ये :-

चमड्यांनी मढवलेली वाद्ये वेदकाळात प्रचलित होती. यात-द्रवप, भूदुंदुभी, गर्गर, केतुमत, विंधगाज्य इ. वाद्यांचा सामावेश होता. जमिनीत खड्डा खोदून त्यावर बैलाचे कातडे ताणून बसवित व त्यावर बैलाच्या शेपटीने प्रहार करुन भूदुंदुभी हे वाद्य वाजवित असत. सैन्याला प्रेरित करणे व विजयोत्सव साजरा करण्यासाठी 3Ö¤¤3Öß Æê ¾ÖÖª ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»Ö •ÖÖŸÖ †ÃÖ.

म) घनवाद्ये :-

वैदिक काळात लय प्रदर्शित करण्यासाठी करताल व मंजीरा इ. वाद्ये अस्तित्वात होती. याच बरोबर आघाटी या नावाचे वाद्य या काळात प्रचलित होते. काही कारणास्तव घनवाद्य गटातील वाद्याची नावे प्राप्त होऊ शकली नाहीत. या काळात लय प्रर्दशित करण्यासाठी हाताने टाळी वाजविण्याची पद्धत अस्तित्वात ÆÖŸÖß. अशाप्रकारे वेदकाळात चारही प्रकारच्या वाद्याचा प्रचार व प्रसार झाला ÆÖŸÖÖ.

१२) वैदिक काळातील नृत्य :-

सोमरसपानानंतर पुरुषांसोबतच स्त्रियासुद्धा सार्वजनिक ठिकाणी नृत्य करायच्या. दैनंदिन जीवनात सुद्धा स्त्रिया व्यायाम समजून नृत्य करायच्या. ऋग्वेदात स्त्रिया डोक्यावर पाण्याने भरलेली घागर घेऊन नृत्य करीत असत असा उल्लेख आहे. या काळात अरुण नृत्य, सलिल नृत्य, वसंत नृत्य, पुष्प नृत्य इ. नृत्यांचे प्रकार होते. यजुर्वेद काळात संगीताने व्यावसायिक स्वरुप धारण केले होते. या काळात स्त्रिया गायन-वादन यांच्या समवेत नृत्य करायच्या. अथर्ववेदात नृत्य विलासतेकडे झुकलेले होते. सामवेद हे गेय असल्यामुळ नृत्याचा उल्लेख कोठेतरी आढळतो.

१३) वैदिक काळातील संगीत शिक्षण :-

वैदिक काळात संगीताचे शिक्षण हे प्रशासनाच्या ताब्यात नव्हते. ते आचार्य कुलाच्या अखत्यारीत होते. या काळात संगीातचे अध्यापन करण्याचे कार्य ब्राह्मण लोकच करीत असत. आश्रम, परिषद व संमेलने इत्यादितून शिक्षण दिले जायचे. परंतु खऱ्या अर्थाने आश्रमातूनच संगीत शिक्षण दिले जायचे. आश्रमात प्रवेश केल्यानंतर शिष्यांचा उपनयन संस्कार विधी व्हायचा. त्यानंतर त्याला संगीताचे ज्ञानामृत दिले जायचे. ज्यांचा कंठ मधुर आहे त्यालाच वेदज्ञ ब्राह्मण संगीत शिकवायचे. मधुर कंठ असणाऱ्या विद्यार्थ्यास 'कार्यकुशल' असे म्हणत असत. अशांनाच मंत्र पठणाचा अधिकार होता.

14) Ãö´öö¸ö¯ö :-

थोडक्यात असे म्हणता येईल की भारतीय संगीताचा उगम हा सामवेदकाळातच झाला. त्या काळात गायन, वादन व नृत्य इ.कलांचा विकास झालेला होता. याचाच अर्थ आपला देश इ.स.पू. ४००० वर्षापूर्वी सुद्धा सांगितीक दृष्टीने संपन्न होता.

२) रामायणकालीन संगीत

१) प्रस्तावना :-

'रामायण' महर्षि वाल्मिकी ऋषींच्या सिद्धहस्त लेखनीतून साकारलेले महाकाव्य ! ज्यात मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम, लक्ष्मण, सीता, हनुमान व खलनायक रावण यांच्या भूमिका चितारलेल्या आहेत. श्रीराम यांच्या चरित्रातून आदर्श राजा, आदर्श पुत्र, आदर्श पती, आदर्श बंधू कसा असावा व आदर्श रामराज्य कसे असावे याचे यथार्थ दर्शन या महाकाव्यातून घडते. रामायण हा काही संगीताचा ग्रंथ नाही. तरीसुद्धा त्या काळात संगीताची स्थिती कशी होती यासंदर्भात विविध दाखले मिळतात. रामायणकालीन संगीत कसे होते ते खालील मुद्यांच्या आधारे ¯ööÆÝöö µö‡»ö.

२) रामायणाची रचना :-

महर्षि वाल्मिकी ऋषींनी रामायणाची रचना 'अनुष्टुप' छंदात केली आहे. त्यामुळे याचे गायन करणे सोपे व सुलभ झाले. या छंदात ३२ अक्षरे असतात. प्रचलित आदि तालाच्या (त्रिताल) एका आवर्तनात ३२ अक्षर काल आहेत. यावरुन असे म्हणता येईल की महर्षि वाल्मिकी ऋषी हे खरे संगीत रचनाकार व परंपरागत अध्ययन पद्धतीचे घटक होते.

३) रामायणकालीन संगीत शिक्षण :-

रामायण काळात संगीत शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. सर्वच शिक्षणाबरोबर संगीत शिक्षण अनिवार्य होते. अगदी राज घराण्यातील व्यक्तींनासुद्धा युद्ध कलेबरोबरच ललित कला ज्यामध्ये संगीताचा अंतर्भाव आहे ही शिकणे आवश्यक होते. यात वैदिक संगीताबरोबरच गंधर्व संगीताचे शिक्षण दिले जायचे. या काळात शास्त्र व क्रियात्मक हे दोन्ही पक्ष विकसित झाले होते. याकाळी गायन, वादन व नृत्याचे शिक्षण दिले जायचे. स्वर, त्रिस्थान, ग्राम, मूर्च्छना, जाती, लय व ताल इ. परिभाषांचे ज्ञान दिले जायचे. थोर तपस्वी ऋषींनी संगीताचे शिक्षण दिले त्यामुळेच त्या काळी संगीताचे स्वरुप व्यापक होऊ शकले.

४) राजदरबारातील संगीत :-

या काळात संगीताला गंधर्व विद्या म्हणून संबोधले आहे. यात गायन व वादन या दोन्हींचा समावेश आहे. व्यावसायिक संगीतकारांना 'सूत', 'मगध', 'वंदी' व 'वारांगना' असे संबोधले जाई. या काळात शास्त्रीय व लोकसंगीत प्रचलित होते. राजांचे मनोरंजन व स्तुतीसाठी 'सूत', 'मगध', 'वंदी' हे जुन्या विख्यात कथांवर आधारित गीते गात असत. हे दरबारातील चाकर होते. राजाचे जागरण, राजघराण्यातील व्यक्तींचे स्वागत, राजांची स्तुती व मनोरंजन करणे हे त्यांचे काम होते.

५) श्रीराम एक उत्तम संगीतकार :-

श्रीरामांचा उल्लेख गंधर्व विद्येचे तत्वज्ञ व ललित कलांनी युक्त असा केला आहे. श्रीराम हे चित्रकला, शिल्पकला यासोबतच संगीतकलेत पारंगत होते. भरत हा सुद्धा उत्तम वीणावादक होता. त्याने सीतेच्या गर्भावस्थेत (पुंसवन संस्कार) वीणावादन केल्याचा उल्लेख सापडतो. याचाच अर्थ श्रीरामाबरोबरच भरत हा सुद्धा वीणावादनाचा प्रकांड पंडित होता असे म्हणता येईल. किंबहुना लक्ष्मण व शत्रुघ्न ही भावंडें सुद्धा संगीतात पारंगत होते. कारण या चारही भावंडाचे लालन पालन व शिक्षण एकत्रच झाले होते. त्यांनी गंधर्व विद्येचे शिक्षण गुरु वसिष्ठ यांच्याकडून घेतले होते.

६) अयोध्या नगरीतील संगीत :-

अयोध्या नगरी संगीताने परिपूर्ण होती. त्या काळात अयोध्येत अनेक नाटक मंडळी होती. त्यात स्त्रिया सुद्धा नृत्य व अभिनय करीत असत. दुंदुभी, मृदंग, वीणा, पणव इ. वाद्यांचा मधुर ध्वनी निनादत असे. सांगितिक वातावरण हे तत्कालीन समाजामध्ये मंगलसूचक मानले जात होते. जेव्हा प्रभू रामचंद्राचा जन्म झाला तेंव्हा अनेक अप्सरांनी नृत्य केले होते. सिता स्वयंवराच्या वेळी शिवधनुष्य तोडल्यानंतर अनेक सुंदर नारी मंगलाचार गीत गात होत्या. यज्ञादि प्रसंगी गायकांना ऋषीप्रमाणे वागणूक दिली जायची.

आनंदाबरोबरच दु:खद प्रसंगी सुद्धा संगीताचे आयोजन केले जायचे. घरात संगीत ध्वनीचे निनादणे हे शुभशकुन समजले जायचे. महाराज दशरथांच्या मृत्यूनंतर भरत आपल्या आजोळ कैकय्या नगरीतून अयोध्येत परत येतो तेंव्हा नेहमी

वाजणारी भेरी, मृदंग व वीणा इ. वाद्यांचे ध्वनी मूक झाले होते. त्यामुळे नगरीत काही तरी अशुभ घडले आहे याचे संकेत मिळाले. दशरथांच्या अत्यंसंस्कार प्रसंगी सामगायक व ब्राह्मणांद्वारे शास्त्रीय पद्धतीने गायन केले होते.

७) रावण एक संगीत मर्मज्ञ :-

रावण एक उत्तम संगीत मर्मज्ञ होता. रावणाने सामगायन करुन भगवान शंकरांना प्रसन्न केले व वर मिळविला. अयोध्येप्रमाणेच रावणाची लंका नगरी ही सुद्धा संगीताने परिपूर्ण होती. रावण जेंव्हा दरबारात पदार्पण करायचा तेंव्हा हजारो शंखध्वनीने राजमहल निनादून जायचा. हनुमान जेंव्हा सीतेच्या शोधार्थ लंकेत जातो तेंव्हा त्याला तीनही सप्तकातून निघणारे स्वर ऐकायला मिळाले. याचा अर्थ त्याकाळात तीनही सप्तकाचा प्रचार झाला होता हे सिद्ध होते. तो जेंव्हा रावणाच्या महालात प्रवेश करतो तेंव्हा मृदंग व टाळांचा मधुर ध्वनी, नूपुरांचे झणकार व करधनीयाचे खणखणाट इ.नी महाल निनादत होता.

८) लंकेतील वाद्यांचे वर्णन :-

रावणाच्या अंत:पुरात वीणा या वाद्यास महत्त्वाचे स्थान होते. जेंव्हा हनुमान सीतामाईच्या शोधार्थ रावणाच्या स्त्री कक्षात जातो तेंव्हा त्याने अनेक वाद्ये पाहिली. एक स्त्री 'डिण्डिमाला' घेऊन त्याला टेकून बसलेली आहे. डोळ्यात काजळ घातलेली दुसरी एक सुंदर भामिनी कवेत ठेवलेल्या 'मंडुकास' जसे आई आपल्या बाळाला कुशीत घेऊन झोपते तशी झोपलेली आहे. मदिरेच्या मादाने मोहित झालेली कमलनयनी 'आडम्बर' नावाच्या वाद्यास आपल्या बाहुपाशात घेऊन गाढ झोपलेली आहे. कामवासनेने मुग्ध झालेल्या कामिनी जसे आपल्या प्रियकराच्या बाहुपाशात झोपते तशी कुणी कमललोचना 'वीणेस' अलिंगन देत झोपली आहे. ज्याप्रमाणे प्रेयसी जशी प्रियकराला घेऊन झोपते तशी एक सुंदर युवती 'वीपंची' नामक वीणा अंगावर घेऊन झोपली आहे.

९) किष्कींदा नगरीतील संगीत :-

किष्कींदा ही वानरराज सुग्रीवाची राजधानी होती. तेथे सुद्धा संगीताचे स्वर सदैव ऐकावयास मिळत होते. या नगरीत मृदंगाच्या तालावर माकडे नाचत होती. वानरराज सुग्रीवाच्या अंत:पुरात लक्ष्मण जेंव्हा पदार्पण करतो तेंव्हा वीणा वादनाबरोबरच गाण्याचे सुरेल स्वर त्याच्या कानावर पडतात. वणवाटीका मध्ये सुद्धा गायन, वादन व नृत्याने नर्तिका श्रीराम व सीतेचे मनोरंजन करीत असत असा उल्लेखआहे.

१०) रामायणकालीन वाद्ये :-

रामायण काळात चारही वाद्यांचा प्रचार झाला होता. तत्वाद्यांच्या अंतर्गत वीणा, वल्लकी, विपंची इ. वाद्ये प्रचलित होती. यात वीणावादनाची पद्धती सांगितलेली आहे. ही वाद्ये नखाच्या साह्याने वाजविली जायची. स्वरांची स्थाने सुद्धा निश्चित केली होती. विपंची वीणा ही ९ तारांपासून बनवलेली होती.

अवनद्ध वाद्यांमध्ये दुंदुभी, मृदंग, पटह, मणुक, डिण्डिम, ढोलाचे विविध प्रकार भेरी, पणव, मगज, कुंभ, चेलिका इ. वाद्याचा उल्लेख आढळतो. ही अवनद्ध वाद्ये हाताने व लाकडी काठ्यांनी वाजविली जायची.

सुषिर वाद्यांमध्ये शंख, वेणू तर घनवाद्यात मंजीरा, स्वस्तिक, करताल या वाद्यांचा उल्लेख आढळतो.

११) रामायणकालीन नृत्य :-

रामायणकाळात नृत्याचे उल्लेख दिसून येतात. या काळात शास्त्रीय व लौकिक नृत्य प्रचलित होते. देवी देवतांच्या पूजा अर्चना करतांना नृत्याचा प्रयोग केला जात असे असा उल्लेख उत्तराकांडात आढळतो. रावण गायन व नृत्य करण्यात पारंगत होता. त्याने नृत्य करुनच शंकराची आराधना केली व वर मिळविला होता. रामायण काळात नृत्याचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत.

१) नृत्य, २) नृत्त, ३) लास्य इ.

नृत्यामध्ये आंगिक अभिनयाद्वारे भाव प्रदर्शन केले जायचे तर नृत्त मध्ये ताल, लय व अंगविक्षेपावर जोर दिला जायचा. लास्य हे सुकुमार नृत्य होते. अप्सरांचा एक वर्ग असायचा ज्याचा जीवन चरितार्थ नृत्य व नाट्यावरच असायचा. कुशल नर्तकांना राजाश्रय दिला जायचा.

१२) लवकुश उत्तम गायक :-

गायन शिकण्यासाठी निसर्गदत्त गोड आवाजाची देणगी आवश्यक असते. लव-कुशांना ही देणगी प्राप्त झालेली होती. हे पाहून मर्हर्षि वाल्मिकींनी त्यांना गंधर्व विद्येचे ज्ञान दिले. लव-कुशांचे गायन हे स्वर, ताल व मूर्च्छना इ. तत्वांनी परिपूर्ण होते. रामायण हे गेय असल्यामुळे वाल्मिकींनी लव-कुशांना रामायण शिकविले. हे रामचरित काव्य लव-कुश अयोध्येच्या रस्त्यावरुन गाऊ लागले. हे जेंव्हा प्रभू रामचंद्रांना समजले तेंव्हा रामचंद्रांनी लवकुशांना दरबारात बोलावून त्यांचा यथोचित सत्कार केला. रामायणाच्या माध्यमातून रामचंद्राबरोबरच तत्कालिन साहित्य व संगीत या विषयावर प्रकाश टाकला.

१३) गायकांसाठी मार्गदर्शन :-

महर्षि वाल्मिकींनी गायक कसा असावा? त्यांचे गुण-दोष कोणते आहेत हे सांगितले आहे. ते म्हणतात, संगीताचे नियम गुरुंकडून शिकल्यानंतर शिष्यांनी त्याचा नियमित सराव करावा. लवकुशांनी गोड आवाजात गायन करावे असे सांगितले. गायन, वादन लयीशी मिळाले पाहिजे. गायन त्रिस्थानाच्या (तीन सप्तक) भेदासहित व्हावे, चांगल्या गायकांनी कमी खावे, अधिक खाऊन शरीराचे चोचले पुरवू नयेत. त्यामुळे अयोध्येच्या वाटेवरच्या जंगलातल्या प्रवासात कंदमुळे व फळांचा आहार पुरेसा असेल असे सांगितले. पैशांसाठी संगीत विकू नका अन्यथा संगीताचा दर्जा खालावेल असा सल्लाही वाल्मिकींनी दिला.

14) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :-

थोडक्यात असे म्हणता येईल की रामायण हे संपूर्णपणे नाट्यशास्त्राच्या सिद्धांताशी अनुरुप आहे. त्याकाळात संगीतकारांची स्थिती सन्मानाचीच होती. संगीत हे जीवनाचे अभिन्न अंग झाले होते. राजा-प्रजा, नर-नारी, वानर-राक्षस इ. वर्गात संगीताचा प्रचार व प्रसार झाला होता.

३) महाभारतकालीन संगीत

प्रस्तावना :-

´ाहाभारत.........एक रोमांचकारी व अलौकिक महाकाव्य ! महर्षि व्यासांनी महाभारत या महाकाव्याची निर्मिती करुन भारतीय सांस्कृतिक, सामाजिक व राजनैतिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकला. कांही विद्वान इ.स.पूर्व ३१०२ हा महाभारताचा काळ मानतात. सांगितीक दृष्टिकोनातून महाभारताचा काळ अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. या ग्रंथात एक लाख गेय श्लोक आहेत. यातील गेयता हीच या श्लोकांची सांगितीक विशेषता आहे. अशा या महाकाव्यात संगीताची अवस्था कशी होती ते खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

१) सामगायन व गंधर्व गायन :-

महाभारत काळात सामगायन व गंधर्वगायन या दोन प्रकारांचा चांगलाच प्रचार झालेला होता. रामायणाप्रमाणेच महाभारतात सामगायनाबरोबरच गंधर्वसारख्या लौकिक गायनाच्या प्रचारा संदर्भात काही प्रकरणे उपलब्ध आहेत. महाभारत काळापर्यंत वैदिक संगीताची परंपरा तशीच अविरत चालू होती. याचबरोबर यज्ञादि प्रसंगी सामगायनाबरोबरच परंपरागत गाथा गीत गाण्याची प्रथा होती. सामगायन केवळ यज्ञासारख्या धार्मिक प्रसंगीच नाही तर अन्यन्य प्रसंगीही केले जायचे. आश्रमांमध्ये ऋषीमुनींचा निवास असायचा. तेथे गंधर्व लोक, ऋषी-मुनी व पुरोहित सामगायन करायचे. याकाळी राजाच्या प्रशंसेवर केलेले गायन म्हणजेच गाथा गायन हे सुद्धा अस्तित्वात होते. याचाच अर्थ या काळात धार्मिक संगीताचे महत्त्व कमी होत होते. संगीत हे विलासीनतेकडे झुकू लागले होते.

२) राज्यामध्ये संगीत :-

महाभारत काळात संगीत हे राज्यांचे अभिन्न ंअंग बनले होते. संपूर्ण राज्य संगीताच्या मधुर ध्वनीने निनादत असत. युद्धासाठी प्रयाण करतांना, एखादे शुभकार्य करतांना संगीत तज्ज्ञ गायन, वादन व नृत्य करुन वातावरण आनंदी करीत असत. तत्कालीन राजे संगीताचे इतके भोक्ते होते की ते आपल्या मुलींना सुद्धा संगीत शिक्षण देत असत. नगरीत जेव्हा महापुरुष व मान्यवरांचे आगमन होत असे तेव्हा संगीताचे आयोजन केले जायचे. ज्यात गायकांबरोबरच गायिकांचा सुद्धा समावेश असायचा. राज्यातील श्रेष्ठ कलावंतांना राजाश्रय मिळायचा. नट, नर्तक, गायक, वादक, सूत, मगध व कथावाचक यांना दरबारात सन्मान मिळायचा.

३) संगीत शिक्षण पद्धती :-

महाभारत काळात गुरुकुलातून संगीत शिक्षण दिले जायचे. युवराजांच्या पाठ्यक्रमात युद्धकला, हस्तकला, रथविद्या इ.बरोबरच गंधर्व कला व ललित कलांचा समावेश होता. एवढेच नाही तर राजघराण्यातील स्त्रिया व अंत:पुरातील महिलांना सुद्धा संगीत शिक्षणाची सोय होती. त्यांच्या संगीत अध्ययनासाठी वृद्ध गुणी व निष्णात गुरुंची नियुक्ती केली जायची. थोडक्यात असे म्हणता येईल की महाभारत काळात अगदी बालपणापासून संगीताचे शिक्षण दिले जायचे.

४) श्रीकृष्ण एक महान संगीतकार :-

श्रीकृष्ण संगीताचा महान पंडित होता. त्याने समाजात ज्ञानप्रचाराबरोबरच संगीताचाही प्रचार केला. श्रीकृष्णाच्या बासरीवादनात अशी कांही संमोहन शक्ती होती की ज्याचा प्रभाव मानवाच्या मन व मस्तिष्कावर पडत होता. श्रीकृष्णाच्या स्वर्गीय बासरीवादनाने गायी, गोपिका मंत्रमुग्ध व्हायच्या. बासरीवादनाबरोबरच तो उत्तम नर्तकही होता. महाभारतात गोपिकांसमवेत चालत असलेल्या रासलीलांचे वर्णन अनेक ठिकाणी पहावयास मिळते.

५) अर्जुन एक थोर संगीत मर्मज्ञ :-

अर्जुन एक उत्तम नर्तक तर होताच परंतु तो एक महान वीणावादकही होता. एवढेच नाही तर तो कंठसंगीत व वाद्यवादनात पारंगत होता. Mr.Lain आपल्या 'The new outlook of Indian music' या पुस्तकात लिहीतात की, " महाभारत काळातील अर्जुनाला आपण विसरु शकत नाहीत. ज्याप्रमाणे श्रीकृष्णाला बासरीवादनात दुसरा कोणी प्रतिस्पर्धी नव्हता त्याचप्रमाणे वीर अर्जुनालासुद्धा कोणीही प्रतिस्पर्धी नव्हता. वास्तविक पाहता त्याचे जीवन लढाई व राजनितीमध्ये गेले अन्यथा त्याने एकट्यानेच संगीताला अतिउच्च शिखरावर पोहंचविले असते. हीच बाब श्रीकृष्णाच्या विषयी म्हटली जाते.

६) संगीताचे सामाजिक महत्त्व :-

महाभारत काळात जीवनाच्या प्रत्येक शुभ व उल्हासपूर्ण प्रसंगी संगीत अभूतपूर्व आनंद देण्याचे काम करायचे. या काळात संगीताने बालकांपासून वृद्धांपर्यंत, राजापासून रंकापर्यंत सर्वांनाचा संगीताने आपलेसे केले होते. आनंद प्रसंगी तर समाजात संगीताचे प्रचलन होतेच. परंतु अंत्यसंस्कारासारख्या दुःखद प्रसंगी सुद्धा सामगायन केले जायचे. या काळात वैदिक संगीताबरोबरच लौकिक संगीताचाही तेवढाच प्रचार व प्रसार झालेला होता.

७) सांगीतिक शब्दांचे संकेत :-

महाभारतात गायन, सप्तस्वर, प्रमाण, लय, मूर्च्छना, आलाप, तान, स्थान (सप्तक) इ. सांगितीक शब्दांचे संकेत सापडतात. याचाच अर्थ त्या काळात संगीताला शास्त्रीय आधार होता हे निश्चित होते. महाभारतात विलंबित, मध्य व दृत लयीला प्रमाण असे म्हटले आहे. या काळातील संगीत आलाप व तानांनी युक्त होते. काही श्लोकांच्या आधारे महाभारतात षडज, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत व निषाद इ. सप्तस्वरांचे वर्णन दिसून येते.

८) महाभारत काळातील ताल :-

या काळात तालवाद्यांबरोबरच ताल-विशारद व्यक्तींचाही उल्लेख सापडतो. महाभारत काळात गायन-वादनाबरोबर तालवाद्याने साथसंगत व्हायची. एवढेच नाही तर त्या काळात हाताने ताल देऊन मात्रा मोजण्याची पद्धती प्रचलित होती. गायन-वादनाबरोबरच नृत्याला सुद्धा हाताने ताल देऊन साथ केली जायची. तालांतर्गत शम्पा, पाणिताल, सम इ. तालांची नावे सापडतात. त्यांच्या विभिन्न अंगाचे वर्णनही महाभारतात आढळते. एवढेच नाही तर विशेष तालविधीद्वारे ताल देण्याची पद्धत या काळात प्रचलित होती.

९) महाभारत काळातील वाद्ये :-

महाभारत काळात घन, अवनद्ध, तत् व सुषिर वाद्यांचा चांगलाच प्रचार व ¯ÖÃÖÖ¸ü –ÖÖ»ÖÖ ÆüÖêŸÖÖ.

†) ŸÖŸÖ ¾ÖÖªê :-

महाभारतात वीणेच्या काही प्रकारांचा उल्लेख दिसून येतो. 'विपंची' वीणेचा स्वर अतिशय मधुर होता. या वीणेच्या गोड स्वराची तुलना द्रौपदीशी केली आहे. राज्यातील जी मंगल वाद्ये होती त्यामध्ये वीणेला महत्त्वाचे स्थान होते. द्रौपदीच्या स्वयंवर प्रसंगी वीणावादन केले होते. नारदमुनी सुद्धा वीणावादन करायचे. त्यांच्या वीणेचे नाव 'कच्छपी वीणा' असे होते. घरातील वीणेचे स्थान देव ब्राह्मण व अतिथींच्या पुजेसमान होते.

²ü) ÃÖã×ÂÖ¸ü ¾ÖÖªê :-

या वाद्यांअंतर्गत शंख, गोमुख, वेणू, क्रकच, गोविष्णीक, किलकिला इ. वाद्यांचा उल्लेख आढळतो. शंखांची सुद्धा अनेक नावे महाभारतात दिसून येतात. श्रीकृष्णाच्या शंखाचे नाव 'पांचजन्य' होते. किलकिला व क्रकच ही वाद्ये सर्वप्रथम महाभारतातच दिसून येतात. ही वाद्ये आजही आदिवासी समाजात दिसून येतात. या सर्व वाद्यांचा उपयोग संगीत व युद्धप्रसंगी केला जायचा.

क) अवनद्ध वाद्ये :-

महाभारतातील अवनद्ध वाद्यांमध्ये मृदंग, दुंदुभि, पणव, पुष्कर, पटह, डिण्डिम, नंदीवाद्य, भेरी, तोमर, आनक, मूरज, आडम्बर इ. वाद्यांचा उल्लेख आढळतो. गायन, वादन व नृत्याच्या साथीबरोबरच या वाद्यांचा उपयोग युद्ध व घोषणा इ.प्रसंगी केला जायचा.

ड) घन वाद्ये :-

स्वस्तिक, करताल व झर्झर इ. घनवाद्ये महाभारत काळात दिसून येतात. झर्झर हे वाद्य झांज या वाद्याचे मूळ असल्याचे दिसून येते. धातूपासून तयार केलेले हे वाद्य त्या काळात सैन्यदलात वापरले जायचे. करताल सारखे वाद्य लय प्रदर्शित करण्यासाठी वापरले जात असे.

१०) नृत्य :-

महाभारतात नृत्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. विविध धार्मिक प्रसंगी नृत्य होत असे. अर्जुनाच्या जन्माच्या वेळी समस्त अप्सरा सुप्रिया, रंभा, मनोरमा इ.च्या नृत्याचा उल्लेख दिसून येतो. द्रौपदी स्वयंवर प्रसंगी सुद्धा अनेक गायक, वादक व नर्तकांनी देहभान विसरुन गायन, वादन व नृत्य केल्याचा उल्लेख आढळतो. एवढेच नाही तर अर्जुन एक उत्तम नर्तक होता. पांडवांना जेव्हा अज्ञातवास झाला तेंव्हा त्यांनी विराट राजाचा आश्रय घेतला. तेथे अर्जुनाने ब्रहन्नलता हे नाव धारण केले. त्याने विराट राजाची कन्या उत्तरा हिला नृत्य शिकविण्याचे कार्य केले. ईश्वर व राजाची स्तुती, यज्ञमंडप, राजांचे शिबिर स्थळ, ब्रह्मयज्ञ व यज्ञशाळेत नृत्य अनिवार्य असायचे.

11) Ãö´öö¸ö¯ö :-

थोडक्यात असे म्हणता येईल की महाभारत काळात सामान्य लोकांपासून उच्चभ्रू लोकांपर्यंत संगीताचा प्रचार व प्रसार झाला होता. एवढेच नव्हे तर स्त्रियांना सुद्धा संगीत शिकण्याची अनुमती होती. गुरु-शिष्य परंपरेतील मधुर नात्यांची वीण या काळात दिसून येते. या काळात सामगायनाचे महत्त्व अधिक होते कारण ते ईश्वर आराधनेसाठी योजिलेले हाते.

४) पुराण व उपनिषदामधील संगीत

१) प्रस्तावना :-

रामायण महाभारताप्रमाणेच भारतीय संस्कृतीत पुराण ग्रंथांना महत्त्वाचे स्थान आहे. भलेही हे साहित्यीक ग्रंथ असले तरी याचे ऐतिहासिक दृष्टीने अन्यन्य साधारण महत्त्व आहे. या ग्रंथांची निर्मिती कधी झाली याबाबतीत विद्वानांत मतभेद आहेत. तरी काही विद्वानांच्या मते यांचा रचनाकाळ तिसऱ्या शतकापासून सातव्या शतकापर्यंतचा मानला जातो. पुराण हा शब्द प्राचीनता दर्शवितो. प्राचीन अख्यानाने परिपूर्ण असे हे ग्रंथ आहेत. पुराणांची संख्या आठरा आहे.

२) आठरा पुराण :-

इतिहासात आठरा पुराणांचा उल्लेख आहे. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. ब्रह्म, पद्म, वैष्णव, शैव, भागवत, नारदीय, मार्कण्डेय, आग्नेय, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, लिंग, वराह, स्कंद, वामन, कूर्म, मत्स्य, गरुड व ब्रह्मांङ इत्यादि

३) पुराण व प्रादेशिकता :-

पुराणात प्रादेशिक ब्राह्मणतत्वाचा प्रभाव दिसून येतो. उदा. पद्मपुराण-पुष्कर, ब्रह्मपुराण-ओरिसा, अग्नीपुराण-गया, वामनपुराण-थानेश्वर, वराहपुराण-मथुरा, मत्स्यपुराण-नर्मदा, कूर्मपुराण-बनारस इ.चे ब्राह्मणत्व स्पष्ट स्वरुपात दिसून येते. या पुराणग्रंथात उल्लेख केलेले संगीत ऐतिहासिक दृष्टीने उपयुक्त व मार्गदर्शक Š¸ÿö.

४) वायु व शिवपुराण :-

वायु व शिवपुराण हे सर्वात प्राचीन पुराण ग्रंथ आहेत. कांही विद्वानांच्या मते हे दोन ग्रंथ महाभारतापूर्वीच लिहीले असावेत. वायुपुराणाच्या शहाऐंशी व सत्याऐंशीव्या अध्यायात संगीतासंबंधी विवेचन केलेले आहे. सप्तस्वर, एकवीस मूर्च्छना, तीन ग्राम व एकोणपन्नास तानांचा उल्लेख वायुपुराणाच्या अध्यायात सापडतो. यावरुन सांगितीक दृष्टीने हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो.

५) मार्कण्डेय पुराण :-

२३७ अध्यायांनी परिपूर्ण असलेला हा एक प्राचीन पुराण ग्रंथ आहे. असे असले तरी याच्या सर्वच अध्यायात संगीताविषयी विवेचन केलेले आढळत नाही. यातील पहिल्या अध्यायातील श्लोक क्रमांक ३४ व ३५ मध्ये नारदमुनींनी अप्सरांना मार्गदर्शन केले आहे. यात नृत्य व नर्तकांच्या गुणदोषांवर विवेचन केले आहे. याच पुराणातील २३ वा अध्याय संगीतासंदर्भात विवेचनाने नटलेला आहे.

६) पुराण व ताल :-

संगीतात तालाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. परंतु पुराण ग्रंथात तालाचा उल्लेख विस्तृत स्वरुपात केलेला नाही. असे असले तरी लय, गती व तालाच्या इतर अंगांचा उल्लेख आढळतो. मार्कण्डेय पुराणाच्या २३ व्या अध्यायात आवाप, निक्राम, विक्षेण व प्रवेशक या चार क्रियांचा उल्लेख संगीताची देवता माता सरस्वतीच्या माध्यमातून केलेला आढळतो. एवढेच नाही तर याच अध्यायात वाद्यवर्गीकरणासंदर्भात विस्तृत विवेचन केल्याचे आढळते.

७) उपनिषदांमधील संगीत :-

भारतीय संस्कृत साहित्यात उपनिषदांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान राहिले आहे. संगीताचा उल्लेख असलेले तीन प्राचीन उपनिषद आहेत. छांदोग्योपनिषद, बृहदाख्यकोपनिषद् आणि तैत्तिरीयोपनिषद अशी त्यांची नावे आहेत. छांदोग्योपनिषद हे सर्वात आद्य उपनिषद आहे. हिस्ट्री ऑफ संस्कृत लिटरेचर या

ग्रंथात डॉ.विन्टरनीट्ज यांनी लिहीले आहे की, छांदोग्योपनिषद व बृहदाख्यक उपनिषद ही इतर लहान मोठ्या उपनिषदाचे संकलन करुन बनले आहे. कारण या दोन उपनिषदांतील अनेक आख्यायिका व मौलिक अंश इतर उपनिषदांमध्ये ÃÖÖ¯Ö>ÖŸÖÖŸÖ.

८) छांदोग्योपनिषद व संगीत :-

या उपनिषदात संगीत अंतर्गत असलेले गायन, वादन व नृत्याचा उल्लेख आढळतो. होमहवन व यज्ञादि प्रसंगी जे मंत्रपठण व्हायचे ते छंदबद्ध व स्वरबद्ध केलेले असायचे. यात गायनाबरोबरच सामूहिक नृत्याचा सुद्धा सामावेश होता असे दिसून येते. या उपनिषदात सूक्ष्म मात्रा जसे ह्रस्व, दीर्घ व प्लुत इ. मात्रांचे विवेचन केलेले दिसून येते. ओम-३, आदाम-३, ओम-३, पीवाम-३, सविता-२, हन्नमिट्टा-२, हहरदन्नपते-३ अशा प्रकारे छांदोग्योपनिषदात मंत्रपठण करतांना मात्रांचा प्रयोग केला जात असे. मंत्राच्या मधील ३ व २ संख्या प्लुत व दीर्घ दर्शवितात. गायन करतांना या नियमाचा भंग करणे निषिद्ध होते.

9) बृहदाख्यक उपनिषद :-

या उपनिषदात गायत्री मंत्रासाठी त्रिष्टुभ व अनुष्टुभ छंदांचा उल्लेख दिसून येतो. गायत्री मंत्र ८ अक्षरांचा मंत्र आहे. तैत्तिरीय उपनिषदात सांगितीक दृष्टीने वर्णाच्या उच्चारणाचे महत्त्वपूर्ण विवेचन दिसून येते. उदात्त, अनुदात्त व स्वरित इ. स्वरांचा तर ह्रस्व, दीर्घ व प्लुत इ. मात्रांचा उल्लेख दिसून येतो.

५) मनुस्मृती व संगीत

१) प्रस्तावना :-

मनुस्मृती हा हिंदुत्वाचा अवलंब करणारा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ धार्मिक साहित्याचे प्रतिनिधित्व करतो. या ग्रंथात ब्राह्मणांचे आचार व विचार कसे असावेत यावर विवेचन करण्यात आले आहे. मनुस्मृती हा कट्टर धर्मशास्त्रीद्वारे निर्मित झालेला ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ भलेही धर्माधिष्ठीत असला तरी यात संगीताविषयी सविस्तर मार्गदर्शन केले आहे. या काळातील संगीताची अवस्था कशी होती याचे विवेचन खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

२) मनुस्मृती व संगीताची अवस्था :-

या काळात संगीताला अवकळा आली होती. संगीताचा दर्जा खालावलेला होता. वेदाचा अभ्यास करणाऱ्या ब्रम्हचारी विद्यार्थ्यांना संगीत ऐकता येत नव्हते. संगीताचा व्यवसाय करणारा एक वर्ग या काळात होता. परंतु या वर्गाला तुच्छ समजले जायचे. व्यावसायिक संगीतकार मैलोनमैल पायपीट करायचे व आपल्या कलेचे सादरीकरण करायचे. यातूनच ते उपजिवीका भागवीत असत. संगीताला आलेले विकृत स्वरुप पाहता मनुस्मृतीत गृहस्थी व्यक्तींनी संगीताद्वारे उपजिविका भागविणे निषिद्ध होते. अशा अवस्थेत साम संगीतावर परिणाम झाला त्यामुळे मनुने सामसंगीत श्रेष्ठ होते व लौकिक संगीत कनिष्ठ होते असे मत मनुस्मृतीमध्ये ´ÖÖ>»Ö.

३) मनुस्मृती व सामगायन :-

सामगायनापासूनच संगीताची सुरुवात झाली. सामगायनात संगीताचे स्वरुप अत्यंत पवित्र होते. अशा या सामगायनाचा उल्लेख मनुस्मृतीत केलेला आहे. यातील वर्णनावरुन सामगायनाच्या श्रेष्ठत्वाचा सहज अनुमान लावला जाऊ शकतो. सामगायनाला प्रतिष्ठेचे स्थान होते. मार्गी संगीताद्वारे मानवी जीवनात आनंद प्राप्त होत होता. मन ईश्वरभक्तीत लीन होत होते. या संदर्भात मनुस्मृतीमध्ये अनेक उल्लेख सापडतात.

४) सामगायनाचे श्रेष्ठत्व :-

मनुस्मृतीमध्ये असे सांगितले आहे की, राजाने नित्यनियमाने प्रातःकाळी सामज्ञाता ऋक व ज्ञाता यांची सेवा करावी. ज्याप्रमाणे ब्रह्मदेवाचे चार मुख आहेत त्याप्रमाणे यजु, साम, ऋक, ज्ञाता, तीन वेदज ब्राह्मण तसेच राजाने अधिकार दिलेला ब्राह्मण बसवलेला असतो. अशा सभेला ब्रह्मदेवाच्या सभेसमान मानले जाते. अर्थातच सामवेत्याला या काळात श्रेष्ठ स्थान होते. धर्मासंबंधीच्या शंका निवारणासाठी ज्या तीन तत्वज्ञ ब्राह्मणांची सभा व्हायची त्यातील एक स्थान सामवेत्याला महत्त्वाचे स्थान होते हे सिद्ध होते.

५) सामगायनासंदर्भातील गैरसमज दूर केले :-

सामगायनासंदर्भात असलेले काही गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न मनुस्मृतीमध्ये केलेला आहे. या काळात सामगायकांना पंक्तीपावन ब्राह्मणांच्या सूचीमध्ये ठेवले होते. या काळात असा समज होता की सामदेवताची देवता पित्तर आहे. पितृकर्मानंतर हात धुतले जातात कारण पित्तर हे अपवित्र असतात. एका ठिकाणी असाही उल्लेख आला आहे की, 'ऋग्वेद व यजुर्वेदाचा अभ्यास करताना सामगायन ऐकू आले तर अभ्यास बंद केला पाहिजे.'

अशावेळी मनुस्मृतीमध्ये वरील गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न केला. मनुस्मृती असे सांगते की सामगायन हे अपवित्र नाही कारण सामवेद हा सर्व वेदांमध्ये श्रेष्ठ आहे. ऋग्वेद व यजुर्वेदाचा अभ्यास करताना सामगायन कानावर पडले तर विद्यार्थ्यांची एकाग्रता भंग पावेल अशी शंका असल्यामुळे सामगायन ऐकू नये असे मत तत्कालीन समाजात होते. अशाप्रकारे सामगायनाविषयी असलेल्या गैरसमजूती दूर करण्याचा प्रयत्न मनूने केला आहे.

६) संगीत व राजाश्रय :-

मनुस्मृतीकाळात राजामहाराजांचा व संगीताचा घनिष्ठ संबंध होता. मनु एके ठिकाणी असा म्हणतो की, राजा अंत:पुरातील वाद्यांच्या ध्वनीलहरींचा आनंद घेत निद्राधीन होत असे व प्रात:काली स्वर्गीय ध्वनीलहरीबरोबरच जागरण करीत असे. राजा-महाराजाच्या दरबारात संगीत तज्ज्ञांना सन्मानाचे स्थान होते. या काळात ब्राह्मण वर्ग श्रेष्ठ समजला जायचा परंतु या वर्गात संगीताचा अधिक प्रचार झालेला नव्हता.

७) मनुस्मृती व लौकिक संगीत :-

मनुस्मृतीमध्ये लौकिक संगीताला महत्त्वाचे स्थान नव्हते. गायन व नर्तन करुन चरितार्थ चालवणाऱ्या ब्राह्मण वर्गास क्षुद्र समजले जायचे. मनुस्मृतीत राजाने लव व कुशांना राज्याच्या बाहेर जाण्याचे आदेश द्यावेत असा सल्ला दिला आहे. गायकांच्या घरचे अन्न खाणे सुद्धा या काळात निषिद्ध होते. नट, गायन व वादकांना साक्षीदार बनविण्यासाठी सुद्धा निषेध होता.

8) Ãö´öö¸ö¯ö :-

मनुस्मृती हा धार्मिक ग्रंथ आहे. त्यामुळे या ग्रंथात धार्मिक (मार्गी) संगीताला उच्च स्थानी दाखविणे स्वाभाविक होते. परंतु लौकिक संगीत दर्जाहीन होते असे चित्रण या ग्रंथात केले आहे. वास्तविक पाहता लौकिक संगीताला दर्जाहीन संगीत असे संबोधणे चुकीचेच वाटते. कारण मनुचे हे मत एकतर्फी वाटते. तत्कालीन लौकिक संगीत समजून घ्यायचे असेल तर तत्कालीन साहित्यीक ग्रंथांचा अभ्यास करावा लागेल. त्यानंतरच आपले मत निश्चित करता येईल.

६) प्रातिशाख्य व शिक्षा ग्रंथामधील संगीत

चार वेदांच्या निर्मितीनंतर सहा वेदांगाची निर्मिती झाली. या सहा अंगांमध्ये शिक्षाशास्त्र हे प्रथम अंग आहे. यानंतर कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष इ. अंगांची निर्मिती झाली. प्रातिशाख्य ग्रंथाचा उद्देश शिक्षा, छंद व व्याकरणाचा निर्णय करणे असा आहे. एका टिकाकाराच्या मते प्रातिशाख्य म्हणजेच शिक्षाशास्त्र होय. असे असले तरी प्रातीशाख्याला शिक्षा, छंद व व्याकरण या तिन्हींच्या निर्णयासाठी तयार केलेली संहिता म्हणणेच योग्य ठरेल. शिक्षा ग्रंथाचा मुख्य उद्देश उपदेश देणे असाच होता. प्रातिशाख्यात व शिक्षांमध्ये संगीत कसे होते त्याचे विवेचन खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

१) प्रातिशाख्य :-

प्रातिशाख्याची रचना शौन्यक ऋषींनी केली आहे. प्रातिशाख्य अनुष्टुप, त्रिष्टुप आणि जगती छंदात लिहिलेले आहे. या ग्रंथात संगीत विषयक अनेक संकल्पना स्पष्ट केलेल्या आहेत. यात मात्रांचे कालमापन विभिन्न पक्षांच्या नावाने केले आहे. तसेच या ग्रंथात हस्व, दीर्घ व प्लुत इ.चे विवेचन व अर्ध मात्रेचा उल्लेख आहे. या ग्रंथाच्या सोळाव्या परिच्छेदात छंदाचे विस्तृत विवेचन केले आहे. तसेच गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप, बृहति, पंक्ति, त्रिष्टुप व जगती या सात छंदांना वेदपाठ व वेदाभ्यासासाठी अनिवार्य म्हटले आहे. छंदासाठी शौनक्य ऋषींनी अधिष्ठित देवतांची कल्पना मांडलेली आहे.

सा) प्रातिशाख्यातील स्वर :-

प्रातिशाख्य ग्रंथात ७ स्वरांचा उल्लेख केलेला आहे. असे असले तरी पूर्वलिखित नावांपेक्षा यातील स्वरांची नावे वेगळी आहेत. क्रुष्ट, प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, मंद्रा, अतिस्वार्य या संज्ञेने स्वरांना संबोधले आहे. ऋग्वेद प्रातिशाख्यात वरील दोन संज्ञांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. षडजादि सप्तस्वरांच्या गांधर्व वेदात संज्ञा आहेत तर क्रुष्टदियज्ञ हे नाव सामवेदातील प्रयुक्त सात स्वरांची संज्ञा आहे.

रे) त्रिस्थान :-

स्वरांबरोबरच प्रातिशाख्यामध्ये त्रिस्थानाचे विस्तृत विवेचन केलेले आहे. या ग्रंथात असे म्हटले आहे की सात स्वरांचे उच्चारण मंद्र, मध्य व उत्तम या

स्थानातून केले जाऊ शकते. 'उत्तम' या संज्ञेऐवजी 'तार' या संज्ञेचा उल्लेख दिसून येतो. यातूनच पुढे तीन सप्तकांची निर्मिती झाली. मंद्रस्थानाचा उदर, मध्य स्थानाचा कंठाशी तर तार स्थानाचा शिराशी संबंध येतो. तीन स्थानांचा संबंध प्रात:काल, मध्यान्ह व रात्र या समयाशी जोडला आहे. याचबरोबर या तीन स्थानांचा संबंध गायत्री, त्रैष्टुभ व जगती या छंदांशी दाखविला आहे. प्रातिशाख्यामध्ये विलंबित, मध्य व दृत लयींचा उल्लेख दिसून येतो.

२) शिक्षा ग्रंथातील संगीत :-

वेदातील मंत्रांना स्वर, उदात्तादि वर्णांनी अलंकृत करुन योग्य व शुद्ध उच्चारण शिकविणे व शिकणे हा शिक्षा ग्रंथांचा मुख्य उद्देश होता. तसेच वैदिक मंत्रांचे स्वरसमूह व छंद इत्यादिंचे सुनियंत्रित पाठ आणि प्राचीन वैदिक शास्त्राचे अवलोकन करणे हेच मुख्य प्रयोजन शिक्षाशास्त्रांचे होते. दर्शन शास्त्रांमध्ये या ग्रंथांना संगीतशास्त्र असे म्हटले आहे. हे ग्रंथ संगीतातील शास्त्र पक्षावर प्रकाश टाकतात. संगीतात स्वरांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या स्वरांवर सुद्धा हे ग्रंथ प्रकाश टाकतात.

सा) शिक्षा ग्रंथातील स्वर :-

सात स्वरांची नावे सर्वप्रथम शिक्षाग्रंथातच दिसून येतात. या ग्रंथात षडज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत, निषाद इ. संज्ञा सप्त स्वरांना दिलेल्या आहेत. हे स्वर उदात्त, अनुदात्त व स्वरित या स्वरातून अविष्कृत झाल्याचा उल्लेख या ग्रंथात दिसून येतो. उदात्त या स्वरापासून गांधार, अनुदात्त पासून ऋषभ व धैवत तर स्वरित पासून षडज, मध्यम व पंचम या स्वरांची निर्मिती झाली. उदात्त, अनुदात्त व स्वरित यांचा अर्थ उच्च तारता, मंद्र तारता व मध्य तारता असा होतो. सामगायन याच तीन तारतामध्ये केले जायचे. त्यांनी सात स्वरांची तुलना पशुपक्षांच्या ध्वनीशी केलेली आहे. षडज-शिखंडी, ऋषभ-बकरी, गांधार-गाय, मध्यम-क्रौंच, पंचम-कोकिळ व धैवत-घोडा या पशूपक्षांपासून हे सप्त स्वर निर्माण झाले असा उल्लेख शिक्षांमध्ये आहे.

,) ¾ÖÖª :-

शिक्षा ग्रंथामध्ये वाद्यासंबंधी सविस्तर वर्णन केलेले आहे. दुंदुंभि, अलाबु, वीणा, बाण, तुणव, वेणू इ. वाद्यांचा उल्लेख यात दिसून येतो. या काळात अलाबु हे वाद्य सर्वात लोकप्रिय वाद्य होते. हे वाद्य अलाबुच्या तुंब्यापासून तयार केलेले होते. या वाद्याचा ध्वनी सर्वांनाच परिचित होता. वेणू व तुणव ही सुषिर वाद्ये या काळात प्रचलित होती. अवनद्ध वाद्यांमध्ये दुंदुभि या वाद्याचा उल्लेख आढळतो. ज्या वाद्याच्या ध्वनीची तुलना सिहगर्जना व मेघगर्जनेशी केलेली आहे.

ग) शास्त्र :-

या काळात संगीत शास्त्रीय दृष्टीने विकसित झाले होते. या काळात गायनशैली नियमबद्ध व विकसित स्वरुपात होती. स्वर, लय व स्थान यांचा शास्त्रोक्त उल्लेख केलेला आहे. समाजात संगीताचा चांगलाच प्रचार व प्रसार झाला होता. एवढेच नव्हे तर व्याकरण पंडितांनी सुद्धा संगीताचा उल्लेख आपल्या ग्रंथात यथायोग्य केलेला दिसून येतो. या काळात गुरु व गायकांना संगीत शास्त्राचे ज्ञान होते. ते शास्त्रोक्त शिक्षण ते आपल्या शिष्यांना देत होते. यावरुन असे सिद्ध होते की शिक्षांमध्ये संगीतातील शास्त्रपक्ष विकसित झाले होते.

म) शिक्षा ग्रंथ :-

अनेक ऋषींमुनींनी भिन्न भिन्न काळात शिक्षा ग्रंथांची रचना केलेली आहे. वेदकाळापासून संगीातची निर्मिती झाली. त्यामुळे वैदिक संगीतातील प्रमुख अंगे शिक्षाग्रंथात दिसून येतात. शिक्षाग्रंथांमध्ये याज्ञवल्क्य शिक्षा, नारदीय शिक्षा, मांडुक्य शिक्षा, अमरेषी शिक्षा व पाणिनीय शिक्षा इ. पाच ग्रंथांचा उल्लेख करता µÖ‡»Ö.

प) शिक्षाग्रंथांची आवश्यकता: -

वेदपठण करताना त्यातील ऋचांचे शुद्ध उच्चारण होणे आवश्यक होते. तसेच शुद्ध स्वर क्रिया होणे गरजेचे होते. चुकीचे उच्चारण अथवा बेसुर गायन व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध समजले जात असे. एवढेच नाहीतर असे चुकीचे पठण केल्याने ज्या शुभकार्यासाठी अनुष्ठान केलेले असायचे ते यशस्वी व्हायचे नाही. तसेच तेथे काही अनिष्ट घडण्याची भिती असायची. या अनिष्ट गोष्टी टाळण्यासाठी शास्त्रोक्त पठण करता यावे, शुद्ध उच्चारण व शुद्ध स्वर-क्रिया करता याव्यात यासाठी शिक्षा शास्त्र वेदांग उपयुक्त ठरायचे म्हणून शिक्षा शास्त्र ग्रंथांची आवश्यकता होती.

1) याज्ञवल्क्य शिक्षा :-

याज्ञवल्क्य ऋषी ज्यांनी जनक राजासारखे शिष्य घडविले. जे अध्यात्मिक विद्या व दर्शन शास्त्रांचे प्रकांड पंडीत होते. त्यांनी ज्या शिक्षा शास्त्राची रचना केली. त्याला याज्ञवल्क्य शिक्षा असे म्हटले जाते. ते संगीताची महानता स्पष्ट करताना ग्रंथांच्या सुरवातीलाच म्हणतात की,

वीणावादन तत्वज्ञ, श्रृतिजाति विशारदः ।
तालज्ञस्य प्रयासेन मोक्षमार्ग नियच्छति ।।

याचा अर्थ असा होतो की, वीणावादनाचे तत्व जाणणारा. श्रृतिजातिमध्ये पारंगत असलेल्या व तालाचे उत्तम ज्ञान असलेल्या व्यक्तीला विनासायास मोक्ष प्राप्त होतो. त्यांनी आपल्या ग्रंथात संगीताला सुर्यकणांची उपमा दिली आहे. त्यांच्या मते चार सुर्यकणांपासून एक तालाची मात्रा बनते. त्यांची ही उपमा अलौकिक आहे. त्यांनी पशुपक्षांच्या ध्वनीवरुन सुद्धा मात्रांचे निरुपण केले आहे. गायकाचे गुण सांगताना ते म्हणतात की, संगीत साधक शांत असावा. त्याच्या दातांच्या पंक्ती सुंदर असाव्यात. त्याचे ओठ सुंदर असावेत. तो प्रगल्भ बुद्धीमत्तेचा व नम्र स्वभावाचा असावा. या शिक्षा ग्रंथात कंठातून मधुर गायन करता यावे यासाठी व जीभेतून स्पष्ट उच्चारण करण्यासाठी आंबा, पळस, बेल इ. झाडांच्यापासून तयार केलेल्या दातवनाने दंतमंजन करावे असा उल्लेख केला †ÖÆ.

याज्ञवल्क्य ऋषींनी एकदा जनक राजाला स्वरांची देवता धारयित्री देवीच्या शक्तीची अनुभूती घडवून आणली होती. याज्ञवल्क्य शिक्षेत ते म्हणतात की, गुरुंनी शुद्ध उच्चारण व विधीपूर्वक स्वर-क्रिया शिष्यांकडून करुन घ्यावी.

२) माण्डूक्य शिक्षा :-

याज्ञवल्क्य शिक्षा या ग्रंथानंतर मण्डुक ऋषींनी माण्डूक्य शिक्षा या ग्रंथाची निर्मिती केली. या ग्रंथात कोणत्या लयीचा उपयोग कशासाठी करावा हे सांगितले आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, वेद अभ्यासासाठी द्रुतपाठ, उपलब्धीसाठी विलंबित आणि वेद वचन प्रयोगासाठी मध्यम वृत्तीचे पालन करणे गरजेचे आहे. याच वृत्तीला संगीतात लय म्हटलेले आहे. या ग्रंथाची एकमात्र विशेषता अशी आहे की यात सर्वप्रथम सात स्वरांना भूचर व खेचर प्राण्यांची समानता केलेली आहे. तसेच सात स्वरांना सप्त रंगात निश्चित केलेले आहे. आकाशाचा गुणध्वनी (नाद) तसेच प्राणिमात्रातील नैसर्गिक ध्वनी याची परस्पर समानता नरश्रेष्ठ (विष्णु) यांच्याशी केलेली आहे.

३) अमरेषी शिक्षा :-

आचार्य अमरीष यांनी 'अमरेषी शिक्षा' या ग्रंथाचे लेखन केले. याच ग्रंथाला 'वर्णरत्न प्रदीपकी शिक्षा' असेही म्हटले जाते. आचार्य अमरीष यांनी या ग्रंथात वेदातील ऋचा पठणासाठी स्वर, मात्रा, स्थान व उच्चारण कसे असावे यासंदर्भात विवेचन केलेले आहे. वेदपठणासाठी आवश्यक शास्त्रीय संकल्पनांचे निरुपण त्यांनी केलेले आहे. त्याचबरोबर तालाच्या विभिन्न क्रियांचा उल्लेख आचार्य अमरीष यांनी या ग्रंथात केलेला आहे.

४) नारदीय शिक्षा :-

नारदीय शिक्षा या ग्रंथाची रचना ऋषी नारद यांनी केलेली आहे. नारदीय शिक्षा या ग्रंथात छंदाचे विस्तृत विवेचन केलेले आहे. या ग्रंथात सामगायन सात स्वरात करण्याचे निर्देश दिलेले आहेत. तसेच सप्तकाचा उल्लेख या ग्रंथात दिसून येतो. या ग्रंथात उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचे स्मरण केलेले आहे. उच्चारणाच्या सहाय्यतेसाठी 'साम-हस्त' संज्ञेचे वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे. गायकाचे गुणदोष सांगताना नारद ऋषी म्हणतात की, स्वरांचा प्रयोग शक्तीशाली व्हावा असे असले तरी गायक विनम्रच असावा. एका स्वरावरुन दुसऱ्या स्वरावर जाताना स्वाभाविक लय असावी.

५) पाणिनी शिक्षा :-

इ.स.पूर्व ५०० वर्षांपूर्वी श्रेष्ठ व्याकरणकार पाणिनी यांनी एक ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथालाच 'पाणिनी शिक्षा' असे म्हणतात. या ग्रंथाला 'अष्टाध्याय' असेही म्हणतात. या ग्रंथात गायन, वादन व नृत्य या तीनही सांगीतिक तत्वाचा उल्लेख दिसून येतो. त्यांच्या अष्टाध्यायी मध्ये संगीताला 'शिल्प' संज्ञेने तर वृंदवादनाला 'तूर्यांग' या संज्ञेने अभिव्यक्त केलेले आहे. तत्कालिन सामगायनावर सुद्धा विस्तृत चर्चा केलेली आहे. आत्म्यातून प्राण, प्राणातून अग्नी, अग्नितून वायूशी संयोग होतो व त्यातून स्वराची उत्पत्ती होते असे म्हटले आहे. वैदिक मंत्रांचे पठण व उच्चारण उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांत केले जायचे. त्रिस्थानाबरोबरच त्रैष्टुभ,

जगती इ. छंदाचे वर्णन त्यांनी केलेले आहे. पाणिनी मध्ये नादाचा संबंध मन, वायु, आकाश, आत्मा व परमात्म्याशी जोडला आहे. तत्कालीन गायनशैली शिस्तबद्ध होती. गायकाला संगीत शास्त्राचे उत्तम ज्ञान असावे असे अभिप्रेत †ÖÆê.

या काळात कलावंतांना समाजात मानाचे स्थान होते. संगीताला धार्मिक अधिष्ठान होते. धर्म, नीति व राजनीतिमधील चर्चासत्रात शास्त्रातील शंकासमाधानासाठी निमंत्रित विद्वान पंडितांमध्ये सामज्ञाता ब्राह्मणांना सन्मानाने ²ÖÖ»ÖÖ×¾Ö»Ö •ÖÖµÖ“Ö.

७) जैनकालीन संगीतः-

१) प्रस्तावना :-

सृष्टी निर्मितीपासून मानवाच्या विकासाबरोबर संगीताचाही विकास होत गेला. या विकासाच्या टप्प्यात संगीत क्षेत्रात अनेक स्थित्यंतरे आली. विविध धर्मातील लोकांनी सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले. याला जैन कालखंड कसा काय अपवाद असणार. भगवान महावीरांचा जन्म साधारणतः इ.स.पूर्व ५२८ वर्षांचा मानला जातो. भगवान महावीरांनी संगीताला एक नवी दिशा दिली म्हणून या कालखंडाला क्रांतीचे युग म्हटले जाते. या काळात संगीताची अवस्था कशी होती याचे विवेचन खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

२) क्रांतीचे युगः-

अगदी वैदिक कालखंडापासून संगीत हे ब्राह्मण वर्गाच्या अखत्यारीत होते. सर्वसामान्य वर्ग संगीतापासून अलिप्त होता. परंतु जैनकाळात मात्र एक क्रांती झाली. संगीत हे सर्वसामान्य जातीच्या लोकांपर्यंत पोहंचले. यामुळे शुद्रादिशुद्र व्यक्तींना संगीताचे अध्ययन करता येऊ लागले. भगवान महावीरांनी आवाहन केले,"कोणत्याही जाती धर्माच्या लोकांना ईश्वर आराधना करता येईल. ईश्वर आराधनेसाठी संगीताचा सहारा घ्यावा. तशी अनुमती सूत्रांनी प्रदान करावी." यामुळे संगीतातील वर्णभेदाच्या शृंखला गळून पडल्या. संगीत तळागाळातील लोकांपर्यंत जाऊन पोहंचले.

३) संगीताचे पावित्र्य :-

या काळापूर्वी संगीत हे विलासीनतेकडे झुकले होते. परंतु महावीरांनी सत्य, अहिंसा, उपवास, साधना, तपस्या इ.ची शिकवण सर्वांना दिली. त्यामुळे संगीत हे मनोरंजनाकडून अध्यात्माकडे वळू लागले. अध्यात्माच्या परीसस्पर्शामुळे संगीत पुन्हा एकदा मार्गी संगीताकडे झुकले. संगीताच्या विकासाच्या टप्प्यातील हे एक क्रांतीकारी पाऊलच म्हणावे लागेल. संगीताच्या या पावित्र्यामुळे मानवाच्या मनात भव्य, दिव्य व उदात्त भावना उत्पन्न झाल्या. जैन कालखंडातील संगीताचे पावित्र्य संगीताला अतिउच्च शिखरावर पोहंचविण्यास सहाय्यभूत ठरले.

४) जैन धर्मातील पूजा व संगीत :-

जैन धर्मात पूजेची अनेक नावे आहेत. इंद्रध्वज पूजा, तीन लोक पूजा, निर्वाणक्षेत्र पूजा, अडीच दिवस पूजा, सुगंध दशमी पूजा, सिद्धचक्र पूजा इ. या धर्मात पूजा करण्याची अनोखी रीत होती. जी इतर कोणत्याच धर्मात दिसून येत नाही. गेय पदांच्या माध्यमातून या पूजा केल्या जायच्या. ही पदे विविध रागरागिण्यात स्वरबद्ध करुन पूजेच्या वेळी सादर केली जायची. अशा प्रकारच्या साग्रसंगीत पूजेमुळे एक मंगलमय वातावरण निर्माण व्हायचे.

५) जैनकालीन रास संगीत :-

जैन धर्माचे तत्व सांगण्यासाठी तत्कालीन जैन मुनींनी लोकभाषांचा आधार घेतला. लोककला, लोकगीतांच्या माध्यमातून जैन तीर्थकार व्यवहारीक दृष्टांत देऊ लागले. यालाच रास म्हटले जाते. यात गायन, वादन व नृत्याचा त्रिवेणी संगम आढळतो. रासाचे विषय धार्मिक, पौराणिक व ऐतिहासिक असायचे. जैन धर्माचे विचार जनमानसात रुजविण्यासाठी रास संगीताची मदत झाली. अगदी सुरुवातीला रास संगीत हे जैन मंदीर उत्सवापुरते मर्यादित होते. पुढे याचे स्वरुप व्यापक होत गेले.

६) जैन साहित्यातील कवी :-

या काळात बुधचंद, नानलाल, मख्खनलाल, टेकचंद, रतनचंद, बनारसीदास, जिमेश्वर दास, पं.रामचंद्र, हिराचंद इ. कवींनी हिंदी भाषेत काव्य निर्मिती करुन जैन साहित्यात मोलाचे योगदान दिले. या कविवर्यांनी केवळ रचनाच केल्या नाहीत तर त्या रचना मांड, आसावरी, बिलावल, बिहाग,

जयजयवंती व भैरवी सारख्या रागात स्वरबद्ध केल्या. या रचना गाण्यायोग्य कशा होतील याचाही विचार या कवींनी केला.

७) जैनकालीन राग व ताल :-

राग मालकंस, बिलावल, बसंतकेदार, सारंग, कल्याण, पुरवी, ललित, प्रभावी मल्हार, बंगाल तोडी, कानडी परज, धनासरी इ. राग या काळात प्रचलित होते. ही राग नामावली पाहता हे संगीत प्राचीन व अर्वाचीन संगीत यामध्ये घोटाळत असावे असे वाटते. याचे स्वरलेखन उपलब्ध होऊ शकले नाही.

तालांतर्गत तीनताल, धीमा तीनताल, दीपचंदी, खेमटा, कहरवा, एकताल, चौताल, ठुमरी, तिल्लाना इ. ताल या कालखंडात प्रचलित होते. जैन वाग्गेयकार शास्त्रीय संगीतात निष्णात होते कारण त्यांनी स्वरबद्ध केलेल्या रचना पाहता कुठलीही रचना तालबद्ध करण्यासाठी ओढाताण करावी लागलेली नाही.

८) जैनकालीन वाद्ये :-

जैनकाळात जेवढ्या वाद्यांचा अविष्कार झाला तेवढा अविष्कार दुसऱ्या कोणत्याच काळात झाला नाही. या काळात घन, अवनद्ध, सुषिर व तत वाद्यांचा चांगलाच प्रचार व प्रसार झाला होता. यातील एकाच सूत्रात साठ वाद्यांचा उल्लेख सापडतो. ज्याचे मुख चमड्याने मढवलेलं असून ते फुंकेच्या साह्याने वाजविले जाते. याचबरोबर मृदंग, झक्करी, पटह, भेरी, पणव, डफ, दुडुक, दुंदूभि, रंभा, नंदी इ. अवनद्ध वाद्यांचा उल्लेख करणसूत्र व आचारांग मध्ये सापडतो. जैन कालखंडात तत् वाद्यामध्ये वीणा या वाद्याला महत्त्वाचे स्थान होते. सुधा कलश व पार्श्वदेव यांच्या 'संगीतोपनिषद' व 'संगीतसमय सार' या ग्रंथात वीणेचे विविध प्रकार, वादन विधी व बनावटी संदर्भात विस्तृत विवेचन केलेले आहे. यामध्ये अनालंबी वीणा, आलापिनी वीणा, ब्रह्मवीणा, त्रितंत्री वीणा, कच्छपी वीणा, कूर्मी वीणा, कलावंती वीणा, घोषवती वीणा, रावणहस्त वीणा, परिवादिनी वीणा, निश्क वीणा, पीनाकी वीण, महतीवीणा इ. प्रकारांचा वीणांचा उल्लेख आढळतो. सुषिर वाद्यांमध्ये वेणु, शंख, स्वरमुट्टी, शृंग, पिरपिरिया, शहनाई तर घन वाद्यांमध्ये झांझ, झल्लरी इ. वाद्यांचा उल्लेख सापडतो.

९) जैनकालीन नृत्य :-

.या काळात अनेक नृत्यशाळा अस्तित्वात होत्या. यातून नृत्य शिकविले जात असे. जैन धर्माचे २२ वे तीर्थकर भगवान नेमीनाथ यांच्या वरातीत अनेक महिला नृत्य करीत होत्या असा उल्लेख आहे. तत्कालीन लोकनृत्यांचे संवर्धन करण्यासाठी धार्मिक उत्सव व मंगल प्रसंगी अबालवृद्ध स्त्री-पुरुष बेभान होऊन नृत्य करीत असत. राजदरबारात व सार्वजनिक ठिकाणी नृत्याच्या स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येत असे. उत्कृष्ट नर्तकांना पुरस्कार देऊन सन्मानित केले जायचे. एवढेच नाही तर कुमारीका सार्वजनिक ठिकाणी नृत्य करायच्या. अशा कुमारिकांना समाजात उच्च प्रतिष्ठा प्राप्त होत असे. या काळातील काही नृत्याची नावे सुद्धा दिसून येतात. बांबूच्या साह्याने जे नृत्य केले जायचे त्याला 'लखनृत्य' असे संबोधले जात असे. तसेच दोरीवर चढून जे नृत्य केले जायचे त्याला 'जटलनृत्य' म्हटले जायचे. लास्य नृत्याचाही उल्लेख या काळात सापडतो.

१०) संगीत शिक्षण प्रणाली :-

राजकुलात संगीताला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. युवराजांना वयाच्या ७ व्या वर्षी ७२ कलांचे शिक्षण घेण्यासाठी कुलाचार्यांकडे पाठविले जायचे. गायन, वादन व नृत्याची तालीम त्यांना बालपणापासूनच दिली जायची. जैन सूत्रानुसार सर्व कलांत संगीत कला श्रेष्ठ असल्याचे म्हटले आहे. तसेच संगीत हे शिक्षणाचे प्रमुख अंग बनल्यामुळे ते जीवनाचे अंग बनले. म्हणून युवराजांना सर्व कलांपैकी संगीत कलेकडे अधिक लक्ष देण्यासाठी सांगितले.

११) संगीताचे सामाजिक महत्त्व :-

या काळात सर्वच नगरे गायक, वादक व नर्तकांनी परिपूर्ण असायची. नृत्य शाळेतून नृत्याची साधना, नृत्याचे कार्यक्रम व शिक्षण दिले जायचे. जाती धर्माच्या सीमा तोडून संगीत सर्वच स्तरात पोहंचले होते. संगीत साधनेचा विषय बनला होता. राजदरबारात कलावंतांना मान-सन्मान होता. राजांच्या सैन्यदलात संगीत तज्ज्ञांची नियुक्ती केली जायची. प्रतिष्ठीत व्यक्तींचे स्वागत व निर्गमन प्रसंगी सुरेल संगीताच्या ध्वनी निनादत असत. मुलांपासून वृद्धांपर्यंत , पुरुषांबरोबर स्त्रियांपर्यंत संगीताचा प्रचार व प्रसार झाला होता.

१२) संगीतात जैन आचार्यांचे योगदान :-

जैन कालखंडात जैन आचार्यांनी संगीत विकासात मोलाचे योगदान दिले आहे. दहाव्या शतकात आचार्य पार्श्वदेव यांनी 'संगीतसार' हा ग्रंथ लिहीला. यात

सांगितीक परिभाषांचा उहापोह केल्याचे दिसून येते. यात स्वर, ग्राम, आलाप, स्वरस्थान, मूर्च्छना, गमक इ.उल्लेख सापडतो. तसेच त्यांनी राग वर्गीकरण, रागांग राग, भाषांग, राग, क्रियांग राग व उपाग राग इ. चे वर्णन केलेले आहे.

आचार्य सुधाकलश यांनी 'संगीतोपनिषत सारोद्धार' हा ग्रंथ लिहीला. हा ग्रंथ ६ अध्यायात विभागलेला आहे. यातील चार अध्याय राग, ताल व गीताच्या संदर्भातील असून शेवटचे दोन अध्याय नृत्यासंबंधीचे आहेत. श्री, भैरव, बसंत, पंचम, मेघ व नट्टनारायण इ. राग प्रमुख मानलेले आहेत. यात २२ श्रुतींचा उल्लेख

८) बौद्धकालीन संगीत

१) प्रस्तावना :- [illegible] याची नावे वेगळी आहेत. यात डुम्बी, तोटिका असे अप्रचलित रागांचे [illegible]
[illegible] मार्गाकडे नेणारा एक मार्ग आहे. संगीताची प्रगती ही समाजाच्या संस्का[illegible]
[illegible]
[illegible] खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता [illegible]

१३) गायकांचे गुणदोष.

२) [illegible] :- [illegible] ग्रंथात गायकाचे गुणदोष या संदर्भात विवेचन केले [illegible]
[illegible] प्रभावित [illegible]
[illegible] सर्वाधिक विकास याच काळा[illegible]
[illegible]

१४) [illegible] [illegible]न होत असे. मगधमध्ये धर्मप्रचारक रस्त्यावर गायन, वादन, नृत्य व अभि[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सेल. भारतीय संगीतातल्या इतिहासात सर्वात वाद्यांचा अविष्कार याच कालखंडात झाला. म्हणूनच सांगितीक [illegible] होता असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

३) बौद्धकालीन संगीत शिक्षण :-

बौद्धकाळात तक्षशिला हे विद्यापीठ संगीत शिक्षणासाठी महत्त्वाचे केंद्र होते. वाराणसी हे दुसरे विद्यापीठ होते. तेथे संगीत शिक्षणासाठी स्वतंत्र विभाग होता. याचबरोबर विक्रमशिला, नालंदा, तदन्तपुरी व विक्रमशिला इ. विद्यापीठातून संगीताचे शिक्षण दिले जायचे. या विद्यापीठात निष्णात संगीत तज्ज्ञांची नियुक्ती करण्यात आली होती. वाराणसी विद्यापीठात ५०० विद्यार्थी संगीत साधना करीत होते. अलाहाबाद येथील स्तंभालेखावरुन असे लक्षात येते की, त्याकाळी युवराजांना युद्धकले सोबतच संगीत कलेचे शिक्षण दिले जायचे. संपन्न कुळातील लोक आपल्या मुलामुलीच्या संगीत शिकण्याकडे लक्ष द्यायचे.

४) बौद्धकालीन संगीत तज्ज्ञ व राजाश्रय :-

'गुप्तील जातक' या ग्रंथात संगीताच्या समीक्षेबरोबरच संगीत कलावंतांची नावे दिलेली आहेत. त्यात असे म्हटले आहे की, गुप्तील यांने आपला शिष्य मुसील याला श्रेष्ठ वादकाचे स्थान दिले होते. पुढे चालून अभिमानी मुसिल याला गुत्तील याने वीणेच्या क्रमशः तार तोडून स्पर्धेत हरविले. गुत्तील हा नामवंत कलावंत होता तर मुसिल हा उज्जैनचा प्रसिद्ध बीनकार होता. या काळात तालपुट हा एक उच्च कोटीचा कलावंत होता.

श्रीवस्ती नगरी हे संगीत विद्येचे केंद्र होते. जेथे ५०० संगीत तज्ज्ञ होते. स्वतः राजा प्रसेनजीत संगीत कलेत पारंगत होता. तो गुणी कलावंतांना प्रोत्साहन देत असे. त्या काळात बौद्ध विहारात आराधनेसाठी कलावंतांची नियुक्ती केली जायची. त्यांना राजाकडून मानधन देऊन सन्मानित केले जायचे. या कलावंतांवर शासनाचे नियंत्रण असायचे.

५) बौद्धकाळातील गणिका :-

बौद्ध साहित्यावरुन असे लक्षात येते की, राज्यातील श्रेष्ठ स्त्री कलावंताला 'गणिका' म्हटले जायचे. या गणिका नगर वधूच्या रुपात मानल्या जायच्या. या गणिका इतर कलांबरोबरच गायन, वादन व नृत्यात पारंगत असायच्या. समाजात अशा गणिकांना मानाचे स्थान होते. बौद्ध ग्रंथ 'महावंश' यात असे लिहीले आहे की 'गणिका' हे पद मिळालेल्या स्त्रिया स्वतःला भाग्यवान समजायच्या.

प्रसिद्ध नर्तिका आम्रपाली ही सुद्धा गणिकाच होती. भगवान बुद्ध जेव्हा वैशाली येथे पोहंचले. तेंव्हा आम्रपाली भगवान बुद्धांच त्यागमय संदेशाने प्रभावित झाली . पुढे ती बौद्ध भिक्षुकी झाली.

६) बौद्धकालीन संगीताचे महत्त्व :-

बुद्धांच्या जन्मोत्सव प्रसंगी ५०० वाद्यांचे वादन झाले होते. याचे वर्णन अथर्वाद सूत्रात सापडते. गौतमबुद्ध स्वतः संगीत तज्ज्ञ होते. आई मायादेवी ही सुद्धा कला निपुण होती. मायादेवी यांनी पुत्र सिद्धार्थासाठी गणिकेप्रमाणे कलानिपुण वधू मिळावी अशी कामना केली होती. याकाळात राजदरबारी व समाजात संगीताला महत्त्वाचे स्थान होते. मिलीपंदच्या राज्यसभेत १६०० नर्तिका होत्या. या काळात यात्रेचे प्रमाण अधिक होते. ज्यात संगीत, नृत्य व आतिषबाजी होत असे. लोक राजाचे मनोरंजन करण्यासाठी बेधुंद होऊन नृत्य करायचे.

७) बौद्धकालीन वाद्ये :-

बौद्ध साहित्यातील 'जातक', 'पितक' आणि 'दिव्यावदान' इ.ग्रंथातून संगीत वाद्यांची स्थिती लक्षात येते. या काळात असंख्य वाद्यांची भर पडली. विश्वंतर जातक या ग्रंथात वाद्यांचे पाच प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. १) आतत, २)वितत, ३)आततवितत, ४) घन व ५) सुषिर इ. लय वाद्यांना आतत वाद्ये म्हटले आहे. ज्याचे केवळ एकच मुख चमड्याने मढवलेले होते. ज्याची दोन्ही मुखे चामड्याने मढवलेली आहेत त्यांना वितत वाद्ये म्हटले आहे. आतत-वितत वाद्यांतर्गत वीणेसारखी वाद्ये येतात. घन व सुषिर वाद्यांचे अर्थ तेच होते जे आज आहेत. ही वाद्ये किन्नर जातीचे लोक वाजवित असत. आतत वितत वाद्यांतर्गत बेल फळापासून तुंबवीणा बनविली जात असे. या वीणेचे स्वर ऐकून वैरागी बुद्ध देखील मोहित झाल्याचे वर्णन आहे. तसेच वल्लका, वल्लरी, महती, सुघोषक इ. वाद्ये या वर्गीकरणात दिसून येतात.

अवनद्ध वाद्यांमध्ये दुंदुभि, भेरी, पणव, पटह, मुरज, कुंतस्थून, डिण्डीम इ. वाद्यांचे उल्लेख सापडतात. कुंतस्थून हे घटम या वाद्यासारखे लयवाद्य होते. मृदंग व पणव सारखी वाद्ये मातीपासून तयार केलेली असत. याकाळात तालाला महत्त्वाचे स्थान होते. या वाद्यांचा उपयोग समूहगायन व नृत्याच्या साथीसाठी होत असे. अंतेष्टी प्रसंगी भेरी हे वाद्य वाजविले जायचे.

सुषिर वाद्यात वेणू (बासरी), शंख, तूर्य इ. चे उल्लेख 'दिव्यावदान' या ग्रंथात प्राप्त होतात. वेणू या वाद्याचा उल्लेख कुठे वंशी तर कुठे वेणु असा केलेला आहे. घन वाद्यांमध्ये घंटा, तास्यताल, झल्लरी इ. वाद्यांचा उल्लेख सापडतो. जी मनोरंजनाबरोबरच विविध प्रसंगी वाजविली जायची.

८) बौद्धकाळातील वाद्यवृंद :-

बौद्धकाळात वाद्यवृंदाचा चांगलाच विकास झाला होता. गौतम बुद्ध जेंव्हा राजकुमार होते तेव्हा राजा सिद्धोधन याने गौतमाच्या मनोरंजनासाठी हजारो वाद्यांचे वाद्यवृंद तयार केले होते. यात एक हजार छोटे छोटे मृदंग होते. एक हजार करताल व शेकडो इतर वाद्ये होती. हस्तसंचलनाद्वारे या रचना नियंत्रित केल्या जायच्या. रात्रंदिवस वृंदवादन व गायनासाठी या वाद्यांचा प्रयोग केला जात असे असा उल्लेख वैपुल्य सूत्रात आढळतो. एवढेच नाही तर 'महापरिनिर्वाण सूत' यात असा उल्लेख आहे की जेव्हा भगवान बुद्धांचे परिनिर्वाण झाले तेव्हा कुशीन नगरात गायनवादनाच्या मधुर ध्वनीबरोबरच त्याच्या पवित्र शरीराची अंतेष्ठी अग्नीसंस्काराद्वारे केली गेली.

९) बौद्धकालीन नृत्य :-

या काळात स्त्रिया उत्तम नृत्य करायच्या. उत्सवप्रसंगी समूह नृत्ये व्हायची. नृत्याला सन्मान होता. राजपरिवारातील स्त्रिया सुद्धा नृत्य करायच्या. परंतु त्या जनमानसात नृत्य करीत नसत. राजा इंद्रायण वीणा वादन करायचा तर पत्नी चंद्रप्रभा नृत्य करायची असा उल्लेख दिसून येतो. 'गंगामाल जातक' यामध्ये असा उल्लेख आहे की, कौशल राजकुमारी यांच्या विवाहात सोळा हजार नर्तकींनी विविध लयप्रकारावर नृत्य केले होते. एका ठिकाणी असाही उल्लेख आहे की 'चित्राय' जातीच्या स्त्रिया गीत व नृत्यात पारंगत होत्या. असे असले तरी मूळ स्वरुपात किन्नर जातीचे स्त्री-पुरुषच नृत्य करीत असत.

१०) बौद्धकालीन शिल्पचित्र व संगीत :-

बौद्धकालीन शिल्प व चित्रांच्या माध्यमातून तत्कालीन वाद्ये व संगीताचा दृढ परिचय होतो. सांची येथे एक बुद्धत्व प्राप्तीचे संकेत चित्र आहे. यात देवता मृदंग, झाल व हुडुक इ. वाद्यवृंदाने बौद्धांची स्तुती करीत आहेत असे चित्र चितारले आहे. भूमाराच्या मंदीरामध्ये अंकित अर्धचित्रामध्ये नरसिंह, ढोल, शहनाई इ.बरोबर

वाद्यवृंद प्रदर्शित केले आहे. नालंदा, मथुरा, सारनाथ व पवाय इ.ठिकाणी प्राप्त कलाकृतीमध्ये वाद्यवृंद चित्रीत केले आहे.

³ÖÖ¸üŸÖÖ²ÖÖ¸ü²ÖÖ¸ü“Ö ‡ŸÖ¸ü ¤ê¿ÖÖŸÖ ÃÖã¨üÖ ²ÖÖî¨ü ¬Ö´ÖÖ“ÖÖ ¯Ö“ÖÖ¸ü –ÖÖ»ÖÖ. ²ÖÖÆ¸ü ¤ê¿ÖÖŸÖß»Ö बौद्धविहारामध्ये तेथील वाद्यांच्या साह्याने भारतीय वृंदवादनाचे चित्रण केले आहे. चीनच्या तुंगहांग, श्रीलंकेच्या सीत्रिरिय, जपानच्या होर्यूजि, अफगानीस्थानमधील बामीयान इ. ठिकाणी वृंदवादनाची शिल्पे व चित्रे रेखांकित केलेली आहेत.

11) ÃÖÖ“Öß ÃÖŸÖ¯Ö¾Ö¸üß»Ö ¾ÖÖª¾Öé¤ :-

बौद्धकाळात समूहनृत्याच्या साथीसाठी जी वाद्ये वापरली जायची त्यातूनच वृंदवादन तयार झाले. त्याचा पुढे विकास होत गेला. इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात सांची येथील स्तुपात दगडी तोरणावर वाद्यवृंदाचे परिपूर्ण स्वरुप दिसून येते. यात सात वाद्ये आहेत. या वाद्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील वादकांची जी वेशभूषा आहे ती आधुनिक बँडपथकाप्रमाणे आहे. त्यांच्या टोप्या मात्र वेगवेगळ्या आहेत. हे शिल्पचित्र वृंदवादनाच्या ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.

12) †Ø•ÖšÖ ¾Ö ¾Öê¹ýôÖ µÖê£Öß»Ö ×¿Ö»¯Ö×“Ö¡Ö :-

अजिंठा व वेरुळ येथील शिल्पचित्रावरुन बौद्धकालीन संगीताचा परिचय होतो. अजिंठा येथील लेणी क्र. ७ मध्ये एका नृत्यसभेचे चित्र साकारलेले आहे. यात नर्तिका मध्यभागी नृत्य करीत आहे. तिला सहा स्त्रिया विविध वाद्यांनी साथ करीत आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण हस्तमुद्रा, कमरेतील लवचिकता तसेच आधुनिक काळातील नर्तिकेप्रमाणे भासणारी केशभूषा व वेशभूषा इ. बाबी कुशलतेने चित्रीत केलेल्या आहेत. अजिंठा येथील लेणी क्र. १ मध्ये नृत्यसभेचे चित्र साकारलेले आहे. शिवाली राणीच्या महालातील नृत्यसभेचे चित्रण येथे केलेले आहे. अशा या शिल्प व चित्रांच्या माध्यमातून बौद्धकालीन संगीत कसे होते याचे दर्शन घडते.

13) ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :-

बौद्धकाळात धर्म व उपासनेच्या प्रचार कार्यात संगीताला महत्त्वाचे स्थान होते. भगवान बुद्धांच्या सिद्धांताला स्विकारुन अनेक लोकांनी आपले जीवन सुखकारक बनविले. बुद्धांनी आपल्या विचारांबरोबरच प्रत्येक कलेवर आपला प्रभाव टाकला. यातूनच भारताबरोबरच इतर देशात सुद्धा आपल्या कला पोहंचल्या. याकाळात कलेत नैपुण्य असणे हा व्यक्तीचा आवश्यक गुण मानला गेला.

९) भरतकालीन संगीत

१) प्रस्तावना :-

भरतमुनींचा कालखंड हा ४ थ्या शतकाचा मानला जातो. भरतमुनी यांनी 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथाचे लेखन करुन भारतीय संगीताला मोलाचे योगदान दिले आहे. नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ नाटक, संगीत व साहित्य इ.वर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ आहे. या ग्रंथात ३६ अध्याय आहेत. संगीत शास्त्राबद्दलची जी लिखित सामुग्री आहे ती या पूर्वीच्या कोणत्याच ग्रंथात उपलब्ध होऊ शकली नाही. त्यामुळे भरतांना संगीत शास्त्रांचे आद्य प्रणेते म्हटले जाते. भरतमुनी यांच्यापूर्वी नारद व स्वाती यांनी ग्रंथलेखन केले. किंबहुना भरतमुनींनी सुद्धा स्वाती व नारद यांच्या सिद्धांताचे अनुसरण केले आहे. असे असले तरी स्वाती व नारदांचे ग्रंथ उपलब्ध होऊ शकले नाहीत. त्यामुळे भरतांना संगीत शास्त्र व ग्रंथ लेखनाचे आद्यप्रवर्तक म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भरतमुनी यांच्या नाट्यशास्त्र या ग्रंथावरुन तत्कालीन संगीत कसे होते याचा इतिहास खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

२) भरतकालीन वाद्ये :-

भरतमुनी यांनी नाट्यशास्त्रात संगीत शास्त्राचे वैज्ञानिक व शास्त्रोक्त विवेचन केलेले आहे. त्यामुळे भरतानंतर सर्वच विद्वानांची भरतांच्या मताचा स्विकार केला आहे. नाट्यशास्त्राच्या २८ व्या अध्यायापासून संगीत विषयावर प्रकाश टाकण्यास सुरुवात केलेली आहे. या अध्यायात नाट्याच्या अंतर्गत गीत व वाद्यांच्या प्रयोगाचे विवेचन केले आहे. या ग्रंथात वाद्यांचे सुषिर, तत, अवनद्ध व घन इ. चार प्रकार सांगितलेले आहेत. यावरुन असे सिद्ध होते की भरतकाळात चारही वाद्य वर्गीकरणाचा विकास झाला होता.

ÃÖÖ) ÃÖ×ÂÖ¸ü ¾ÖÖª :-

भरतांनी नाट्शास्त्र या ग्रंथात ३० व्या अध्यायात सुषिर वाद्यांची चर्चा केलेली आहे. यावरुन भरतकालीन सुषिरवाद्ये कशी होती? ती कोणत्या स्वरात वाजविली जायची याची कल्पना येते. या काळात सुषिर वाद्ये ही बांबूपासून तयार केली जायची. या काळात वेणुचा स्वर दोन, तीन व चार श्रृतींनी युक्त असे. तसेच फूंक दीर्घ करुन उर्वरित स्वरांनी साधारण व काकली स्वरांना उत्पन्न केले जात असे. सुषिर वाद्यातील स्वरांचा विकास कसा होतो. या संदर्भात

भरतमुनींनी विस्तृत विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, सा म प पूर्ण खुल्या छिद्रातून निघतात, ध व रे हे स्वर बोटांनी छिद्र बंद करुन तर ग व नि हे स्वर काही बोटांद्वारे स्वतंत्र छिद्राद्वारे उत्पन्न होतात. वेणुवादन कर्णमधुर व्हावे यासाठी ते म्हणतात की, वेणुवादनाचा स्वर तीव्र न होता शांत, स्थिर व सतत असावा. त्या स्वरांना अलंकार व वर्णाद्वारे सजविले जावे. त्यांचा प्रयोग नियमानुसार भावानुकूल †ÃÖÖ¾ÖÖ.

रे) घनवाद्य व ताल :-

नाट्यशास्त्रातील ३१ व्या अध्यायात ताल व घन वाद्यांविषयी विवेचन केलेले आहे. या अध्यायाला 'तालव्यंजक' असे नाव दिलेले आहे. भरतकाळात हाताने टाळी देण्याची पद्धती प्रचलित होती. एवढेच नाही तर तालाच्या दशप्राणांची माहिती तत्कालीन संगीततज्ज्ञांना ज्ञात होती. या काळात तालनिर्मितीस आवश्यक घटक मार्ग, क्रिया, ग्रह, यति इ. बाबींचा अभ्यास करुन नवीन तालांची निर्मिती केली जायची. या काळात तिस्त्र, मिश्र व चतुस्त्र इ. तीन जाति प्रचारात होत्या. या काळात चंचत्पुट, चापपुट, षटपितापुत्र, पंचमणि व उद्घट्ट इ. पाच मार्गी ताल प्रचलित होते. यावरुन असे म्हणता येईल की भरतकाळात तालशास्त्र प्रगत †¾ÖÃ£ÖÖŸÖÖ ÆüÖŸÖÖ.

ग) अवनद्ध वाद्ये :-

भरत यांनी ३३ व्या अध्यायात अवनद्ध वाद्यांचा उहापोह केलेला आहे. यावरुन भरतकाळातील वाद्यांचे प्रकार, वादन विशेषता व वाद्यांची उपयोगिता याचे ज्ञान होते. याकाळात मृदंग, पणव, दुर्दर व त्रिपुष्कर इ. वाद्यांची वादन सामुग्री प्राप्त होते. या काळात मृदंग, पणव व दुर्दर ही वाद्ये प्रमुख होती तर मृदंग, पटह व झल्लरी ही वाद्ये दुय्यम दर्जाची होती. भरतकाळात पुष्कर सारखे वाद्य दैनंदिन जीवनात महत्त्वाचे अंग बनले होते. उत्सव, शुभप्रसंग, विवाह, पुत्र जन्मोत्सव, मंगलकार्य, युद्धक्षेत्र व राजकीय मिरवणुका इ. ठिकाणी या वाद्याचे वादन अनिवार्य होते. नाटकात वातावरण निर्मितीसाठी अशा वाद्यांचे वादन एकत्रित व्हायचे. याकाळात पुष्कराचे जवळपास १०० प्रकार प्रचलित होते. भेरी, पटह, भंभा, डिण्डिम व दुंदुभि इ. वाद्यांचा उल्लेख यात दिसून येतो. याकाळात छंदाच्या आधारे वादन केले जायचे. यावरुन याकाळात छंदशास्त्र विकसित झाले होते असे म्हणता येईल. भरतकाळात १६ वर्णाक्षर, ४ मार्ग, ३ यती व ३ लयींचा प्रयोग अवनद्ध वाद्याच्या वादनात केला जायचा. विविध वाद्यांची वादनशैली कशी असावी याचे शास्त्रोक्त ज्ञान वादकांना होते. तसेच धृवा गायन, वाद्य वादन व नृत्याच्या साथीसाठी कसे वादन करावे याविषयी सविस्तर माहिती नाट्यशास्त्रात दिलेली आहे. यावरुन भरतकाळात तालशास्त्र परिपूर्ण होते असे म्हणता येईल.

´Ö) ŸÖŸÖ ¾ÖÖª :-

तत् वाद्यांची निर्मिती, वादनशैली, बनावट, तारा, अंगुली नैपुण्य इ.संबंधी सविस्तर वर्णन नाट्यशास्त्रात दिसून येते. तत् वाद्यांच्या संदर्भात भरतांनी चार प्रकारच्या धातूंचा उल्लेख केलेला आहे. यात विस्तार, करण, अविद्ध व व्यंजन इ. धातूंचा उल्लेख केलेला आहे. भरतकाळात विपंची वीणेवर गायक गायन करायचे. या वीणेला ९ तारा होत्या तर चित्रा या वीणेला ७ तारा होत्या. वीणेने साथसंगत कशी करावे याचे ज्ञान भरतकालीन संगीतकारांना होते. भरतमुनींनी वीणावादकाचे गुण सुद्धा सांगितलेले आहेत. ते म्हणतात, वीणा वादकाचा हात मधुर व हलका असावा. त्याला लयीचे उत्तम ज्ञान असावे. विविध गीतप्रकारांची साथसंगत करण्यात वादक पारंगत असावा. तो एकाग्रचित्त असावा. अशाप्रकारे या काळात तत् वाद्ये प्रगत अवस्थेत होती.

४) वृंदवादन :-

वृंदवादनासाठी भरताने 'कुतप' ही संज्ञा वापरली आहे. कुतप वादकांनी कसे बसावे, कसे वादन करावे यासंदर्भात नाट्यशास्त्रात सविस्तर वर्णन केलेले आहे. कुतपवादक आपला चेहरा पूर्वेकडे करुन बसत असत. शृंगार कक्षाची जी दोन दारे असायची त्याच्या मध्ये 'कुतप ' बसायचे. मृदंगवादकाचा चेहरा रंगमंचाकडे तर त्याच्या उजवीकडे पणववादक व डावीकडे दुर्दरवादक असायचा. कुतपमध्ये पुरुषांसमवेत स्त्रियासुद्धा विविध वाद्ये वाजवित असत. समाजात गायक-गायिका, वादक-वादिकांना सन्मानित दृष्टीने पाहिले जायचे. भरतकाळात पणव व दुर्दर या वाद्याला कुतपमध्ये महत्त्वाचे स्थान होते. कुतपची सुरुवात संस्काराने व्हायची. सर्व गायक-वादक आपल्या निश्चित जागी बसल्यानंतर सर्वजण आपली वाद्ये स्वरात जुळवून घेत. त्यानंतर त्रिसाम संस्काराद्वारे देवतांची आराधना केली जायची. याला त्रिसाम म्हणण्याचे कारण असे की यात ब्रह्म, केशव व शिवाचा आश्रय ¯ÖÖ¯ÖŸÖ ÆüÖêŸÖÖ.

५) गायन :-

भरतकाळात गायन विकसित झाले होते. स्वर, श्रुति, स्थान, सप्तक, स्वरसंवाद, गायनप्रकार इ.संबंधीचे सविस्तर वर्णन भरतमुनींनी नाट्यशास्त्रात केलेले आहे. यावरुन भरतकाळात गायन कसे होते याचा अंदाज येतो.

Ã¾Ö¸ü :- या काळात सातही स्वरांचा विकास झाला होता. षडज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत व निषाद इ. स्वरांच्या संज्ञा भरतांनी दिलेल्या आहेत. वादी, संवादी, अनुवादी , विवादी इत्यादिचे महत्त्व भरतकालीन संगीतामध्ये गायनामध्ये ÆüÖêŸÖê.

ÁÖ×ŸÖ :-या काळात २२ श्रुतींचा विचार केला जात असे. श्रुति संगीताचा मूलाधार होता. श्रुतींमुळेच वादी, संवादी, अनुवादी व विवादी हे चार भेद निर्माण झाले. स्वरांच्या शुद्ध व विकृत स्थान निश्चितीसाठी श्रुतीच उपयुक्त ठरते असे मत भरतांनी मांडले.

अलंकार :- भरतांनी नाट्यशास्त्र या ग्रंथात संगीताचे आवश्यक तत्व असलेल्या अलंकाराबद्दल सविस्तर विवेचन केलेले आहे. अलंकाराचे महत्त्व विषद करताना भरतमुनी म्हणतात की, ज्याप्रमाणे फुलांशिवाय वेल, चांदण्याशिवाय रात्र, पाण्याशिवाय नदी, आभूषणांशिवाय स्त्रिची जशी अवस्था असते तशीच अवस्था अलंकाराशिवाय गीताची होते. भरतकाळात ३३ अलंकार प्रचलित होते. कंठाच्या व्यायामाबरोबरच रागाचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी हे अलंकार उपयुक्त होते.

६) नृत्य :-

भरतमुनीच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथाच्या चौथ्या अध्यायात नृत्याविषयी सविस्तर विवेचन केलेले आहे. या काळात नृत्याचे शास्त्रीय विवेचन सर्वप्रथम करण्यात आले. भरतकाळात नृत्य परंपरा विकसित स्वरुपात होती. नृत्याचे अंग, प्रत्यंग, हातपाय व इतर अंगांच्या गतीने सविस्तर विवरण या ग्रंथात केलेले आहे. या सर्व गोष्टीतून तत्कालीन नृत्यातील शास्त्रीयता दिसून येते. याचे उल्लेख कालिदासांच्या नाटकातूनही पहावयास मिळतात. विविध मुद्रा, अभिनय, मुद्राभिनय, पदविण्यास इ. शास्त्रीय माहितीवरुन असे सिद्ध होते की, भरतकाळात नृत्य निश्चितच लोकप्रियतेच्या शिखरावर होते.

याकाळात तांडव व लास्य यासारखे नृत्यप्रकार प्रचलित होते. या नृत्यांच्या साथीला मृदंग, पटह, गोमुख, पणव, दुर्दर इ. वाद्यांनी साथ केली जायची. गायन व वादनाच्या समवेत नृत्य सादर केले जायचे. ईश्वर भक्तीसाठी तांडव नृत्य केले जायचे. याकाळात नृत्याचा आनंद सर्व लोक घ्यायचे. भरतकाळात नृत्य हे आनंदाचे साधन होते. याकाळात जन्म, विवाह, अतिथींचे स्वागत व उत्सव प्रसंगी नृत्य आवश्यक मानले जायचे.

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :-

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भरतकाळात गायन, वादन व नृत्य इ.संबंधी सर्वच अंगाचा विकास झाला होता. धृवा गायनाबरोबर साधारण गीती हा प्रकार या काळात लोकप्रियतेच्या शिखरावर होता. नाट्य व संगीतातील सर्वच गूढ तत्वांचा सांगोपांग विचार या काळात झाला होता. भारतीय संगीताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहीण्यायोग्य नाट्यशास्त्र हा प्रथम ग्रंथ भारतीयांसमोर आला. ज्या ग्रंथाचे इतर सर्वच संगीत नाट्यविद्वानांनी अनुसरण केले.

१०) मौर्यकालीन संगीत

१) प्रस्तावना :-

मौर्यकालाला भारतीय संस्कृती व इतिहासाचे सुवर्णयुग मानले जाते. या काळात संस्कृती, संगीत, शिल्प व साहित्य कलांची प्रगती झाली होती. याला विकासाच्या चरमोत्कर्षाचा काळ मानला जातो. या काळातील संगीतावर प्रकाश टाकण्यासाठी साहित्याच्या अंतर्गत नाटकांचा सहारा घ्यावा लागेल. कालिदास व भास हे याच कालखंडातील नाटककार होते. त्यांच्या नाटकात संगीतातील शास्त्रीय शब्दांचाही उल्लेख दिसून येतो. या काळातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व संगीताची अवस्था कशी होती ते खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

२) चंद्रगुप्त मौर्य कालखंड :-

अपमानाच्या दग्ध आगीत होरपळलेल्या आर्य चाणक्याने आपल्या अपमानाचा सूड उगवण्यासाठी एक भीष्म प्रतिज्ञा केली. जोपर्यंत मी अपमानाचा सूड घेणार नाही तो पर्यंत शेंडीला गाठ मारणार नाही आणि नंद राजाचा पराभव करुन त्याने चंद्रगुप्त मौर्याला गादीवर बसविले. हा काळ होता इ.स.पूर्व ३३१ चा आणि पाहता पाहता चंद्रगुप्ताने संपूर्ण भारतावर साम्राज्य प्रस्थापित केले.

३) चंद्रगुप्ताचे संगीत प्रेम :-

चंद्रगुप्त हा संगीतप्रेमी राजा होता. त्याने संगीताच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले. या काळात संगीत मार्गी संगीताऐवजी मनोरंजनाकडे वळू लागले होते. त्यामुळे संगीतातील पावित्र्य कमी होऊ लागले. इ.स.पूर्व ३०५ मध्ये सिकंदराचा सेनापती सेल्यूकस याने भारतावर स्वारी केली. परंतु सेलूकस व चंद्रगुप्तात तह झाला. सेल्युकसने त्याची मुलगी 'एथेना' हिचा विवाह चंद्रगुप्ताशी केला. एथेना संगीतात निष्णात होती. एथेना व चंद्रगुप्ताच्या विवाहामुळे भारतीय व युनानी संगीताचे आदान प्रदान झाले. मेगेस्थेनीज हा चंद्रगुप्ताचा राजदूत होता. त्याने 'इंडिका' नामक ग्रंथ लिहीला. त्यात त्याने चंद्रगुप्ताचा संगीतप्रिय राजा असा उल्लेख केला आहे.

४) संगीत शिक्षण पद्धती :-

या काळात संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी अनेक संगीत विद्यालयांची सुरुवात केली होती. संगीताचे अध्यापन करण्यासाठी योग्य आचार्यांची नियुक्ती केली जायची. अशा आचार्यांना राजाकडून वेतन दिले जायचे. राजकुलातील युवराजांबरोबरच समाजातील सर्वच स्तरातील विद्यार्थ्यांना संगीताचे ज्ञानार्जन करता येत असे. एवढेच नाही तर विवाहित स्त्रियांना सुद्धा संगीताचे शिक्षण घेण्याची अनुमती होती. संगीताचे अध्ययन सांस्कृतिक दृष्टीनेच केले •ÖÖŸÖ †ÃÖê.

५) समाजामध्ये संगीताचे स्थान :-

चंद्रगुप्त हा संगीतप्रेमी असल्यामुळे संगीत हे नागरी जीवनाचे अविभाज्य अंग बनले होते. राज्याचा नागरिक म्हणून घेण्यासाठी व सहृदय चर्चेत प्रवेश घेण्यासाठी संगीतादि कलांमध्ये मर्मज्ञ असणे आवश्यक होते. विवाहयोग्य वधु-वरांसाठी कलाप्रवीण हा एक आवश्यक गुण होता. काही लोक संगीतातून आपला उदरनिर्वाह करायचे. या काळात अनेक संगीत व नाट्यशाळा निर्माण केल्या ÆÖêŸµÖÖ.

६) राजदरबारातील संगीत :-

संगीत कलेचा उपयोग राजनैतिक दृष्टीने केला जायचा. चंद्रगुप्त आपल्या दरबारात अनेक कलावंत ठेवत असे. अनेक गायिका व नर्तिका चंद्रगुप्ताचे मनोरंजन करायच्या. तो वेळोवेळी संगीत मैफलीचे आयोजन करायचा. ज्यात सर्वच प्रकारचे संगीत तज्ज्ञ सहभागी व्हायचे. उत्तम कलावंतांना तो पारितोषिके देऊन सन्मानित करायचा.

७) संगीताचा दर्जा :-

चंद्रगुप्त व एथेना संगीत क्षेत्रातील कलावंतांना प्रोत्साहन देत होते. परंतु जैन व बौद्धकाळात जेवढा शास्त्रीय संगीताचा प्रचार झाला तेवढा प्रचार या काळात झाला नाही. असे असले तरी संगीताचा स्तर उणावला नाही. संगीत हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम झाले होते. या काळात लोकसंगीताचा प्रचार झाला होता. धार्मिक उत्सव व मंगल प्रसंगी संगीतोत्सवाचे आयोजन होत असे.

८) समुद्रगुप्त कालखंड :-

समुद्रगुप्त स्वतः एक उत्तम संगीततज्ज्ञ होता. तत्कालीन सुवर्णमुद्रेवर समुद्रगुप्त वीणावादन करीत असल्याचे चित्रीत केले आहे. एक निष्णात वीणा वादक म्हणून समुद्रगुप्तांची ख्याती पसरली होती. मौर्य काळात मगध, मालवा यांचा ग्रीस, रोम, शक, हूण, कुषाण इ. विदेशी संस्कृतीशी मिलन झाल्यामुळे संगीताला अनेक नवीन दिशा मिळाल्या.

९) कालीदास यांच्या नाटकातील संगीत :-

महाकवी कालीदास यांच्या नाटकातून गुप्तकालीन संगीताचा परिचय होतो. कालीदासांच्या काव्यातून व नाटकांतून संगीत व रागसंबंधी विवेचन दिसून येते. या काळात गंधर्व संगीताची जागा देशी संगीताने घेतली होती. कालीदासांच्या 'अनभिज्ञ शाकुंतल' व 'मालविकाग्नीमित्र' इ. नाटकातून सांगीतिक शब्दांचा प्रयोग दिसून येतो. कालिदासांनी द्विपदिका, जन्तालिका इ. प्रबंध गायकीचे उल्लेख केल्याचे दिसून येतात.

१०) कौटिल्याचे अर्थशास्त्र :-

मौर्यकाळातच कौटिल्याने 'अर्थशास्त्र' या नावाचा ग्रंथ लिहीला. हा ग्रंथ भलेही राजकारण व अर्थकारणावर लिहीलेला असला तरी या ग्रंथात संगीताविषयी सविस्तर विवेचन केलेले आहे. यावरुन मौर्यकाळात कशा प्रकारचे संगीत होते याची अनुभूती येते. अर्थशास्त्रात संगीतकारांना 'कुशीलव' ही संज्ञा वापरलेली

आहे. गीताला 'गायन', वादकासाठी 'वादक' ही संज्ञा दिलेली आहे. नृत्यासंदर्भात नृत्त, नर्तन इत्यादि शब्द वापरलेले आहेत. अर्थशास्त्रात वाद्यमांड, तूर्य वीणा, वेणू, मृदंग व दुंदुभि इ. वाद्यांचा उल्लेख आढळतो. राजाचे कार्यक्रम, दवंडी पेटवणे, सूचना सांगणे यासाठी तुरही हे वाद्य वाजविले जाई.

११) संगीतकाराबद्दलची आचारसंहिता :-

कौटिल्याने अर्थशास्त्रात तत्कालीन संगीतकारासाठी कशा प्रकारची आचारसंहिता होती याचे विवेचन केले आहे. संगीतकारांना राज्याकडून व समाजाकडून आश्रय होता. तरीही काही आचार संहिता होत्या. उदा. वर्षाऋतूत सर्वांनी एकत्र रहावे. अधिकचे दान स्विकारु नये अन्यथा त्याला दंडित केले जाईल.कलावंतांनी अश्लील व मर्मस्थळावर प्रहार करु नये. त्याकाळात बाहेरच्या शत्रूकडून कलावंत वेशांतर करुन गुप्तचर विभागाची कामे करायचे. त्यामुळे बाहेरच्या कलावंतांना दरबारात प्रवेश निषिद्ध होता. एवढेच नाही तर कुशीलवांची निंदा करणाऱ्यांना दंड दिला जायचा.

१२) सम्राट अशोकाचा कालखंड :-

बिंदुसार याच्या काळात संगीतामध्ये काही परिवर्तन झाले नाही. त्याच्यानंतर सम्राट अशोक गादीवर बसला. हा काळ होता इ.स.पूर्व २७३ चा. इ.स.पूर्व २६१ मध्ये त्याने कलिंग राज्यावर आक्रमण केले. या लढाईत तो विजेता ठरला. परंतु या लढाईत १ लाख निरपराध व्यक्ती मारल्या गेल्या तर दीड लाख व्यक्ती जखमी झाल्या. हा विध्वंस पाहून सम्राट अशोकाचे मन अस्वस्थ झाले आणि त्याने युद्ध न करण्याचा निर्णय घेतला. पुढे त्याने बौद्ध धर्म स्विकारला व धर्मप्रचारार्थ तो भारतभ्रमण करु लागला.

१३) समज्जाचे प्रचलन बंद केले :-

संगीत कलेला उच्च स्थानी विराजमान करण्यासाठी सम्राट अशोकाने प्रयत्न केले. त्याने संगीतातील शृंगार रस काढून भक्तीरस ओतला. संगीत क्षेत्रात पावित्र्य निर्माण व्हावे यासाठी त्याने समज्जांचे प्रचलन बंद केले. वैदिक काळात 'समन' मेळावा होत असे. या मेळाव्यात कुमारीका वर शोधण्यासाठी येत असत. समन रात्री होत असे. त्यात तरुण मुली नृत्य करीत असत. या मेळाव्यात कुमारिकांची संगीता संबंधीची प्रतिभा पाहिली जात असे. वेश्या या संधीचा गैर फायदा घेत असत. हेच समन पुढे 'समज्जा' या नावाने चालत होते. त्यामुळे अशोकाने हे समज्जा मेळावा बंद करण्याची घोषणा केली.

१४) संगीताची प्रतिमा सुधारली :-

मनोरंजनाकडून अध्यात्माकडे संगीताला पोहंचविण्यासाठी सम्राट अशोकाने मोलाचे योगदान दिले. संगीतातील विलासीनता काढून संगीताला अध्यात्मिक स्वरुप दिले. त्याने संगीताचा उपयोग आत्म्याच्या विकासासाठी केला. चंद्रगुप्ताच्या काळात वीणा वादनाचा प्रचार कमी झाला होता. परंतु अशोकाच्या काळात वीणा वादनाला प्रोत्साहन दिले गेले. अशोकाची पत्नी तष्यरसिताची सेविका चारुमित्रा ही उत्तम वीणा वादक होती असा उल्लेख सापडतो. याकाळात संगीत साधना करण्यापूर्वी जीवनातील अध्यात्मिक स्वरुपाचे अध्ययन करावे लागायचे.

१५) धर्म प्रचार व संगीत :-

बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी अशोक धर्मप्रचारकांना संपूर्ण भारतात पाठवित असे. एवढेच नाही तर धर्मप्रचारक बाहेरच्या देशात सुद्धा भ्रमंती करीत असत. धर्मप्रचारार्थ प्रवास करीत असताना भारतीय संगीताचाही प्रचार होत होता. त्यामुळे चीन, श्रीलंका, जपान, कम्बोडिया, युनान, तिबेट, ब्रह्मा, जावा, सुमात्रा इ. ठिकाणी भारतीय संगीताची ध्वजा फडकत राहिली.

१६) कनिष्काचा कालखंङ :-

सम्राट अशोकानंतर संगीताला पुन्हा अवकळा येऊ लागली. संगीत पुन्हा ब्राह्मणांच्या ताब्यात जाऊ लागले. कनिष्क स्वतः संगीताचा भोक्ता होता. तो शूर व पराक्रमी राजा होता. त्याने संगीताला पुन्हा एकदा उच्चस्थानी विराजमान करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने देशातील सर्वच राज्यातील संगीत कलावंतांना संघटीत केले. त्यामुळे संगीत तज्ज्ञांचे संबंध दृढ झाले. कश्मीर पासून कन्याकुमारी पर्यंत एवढेच नाही तर चीन, अफगाणीस्तान इ. देशातील संगीत तज्ज्ञ कनिष्काच्या दरबारात हजेरी लावत असत. उत्तमोत्तम कलावंतांना प्रेरणा देण्यासाठी पुरस्कार देऊन तो सन्मानित करायचा. दरबारातच नाही तर नगरातील सर्वसामान्य जनतेने संगीताचा लाभ घ्यावा यासाठी सार्वजनिक ठिकाणीसुद्धा संगीत सभेचे आयोजन करायचा. संपूर्ण देशात संगीताचे एकच स्वरुप व्हावे अशी त्याची अभिलाषा ÆÖÝÖß.

17) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :-

मौर्य कालखंडात भारतीय संगीताचा प्रचार व प्रसार वेगाने झाला. यासंदर्भात कालीदासांची नाटके, भासांचे भवभूती, कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र', मतंगचे 'बृहद्देशी' इ. साहित्य याच काळात प्रकाशित झाले. यावरुन या कालखंडाची दिव्यता व भव्यता दिसून येते. मौर्य काळापूर्वी भारतीय संगीत हे भारतापुरतेच मर्यादित होते. मौर्यामुळे भारतीय संगीत संपूर्ण आशिया खंडात पोहंचले. खरोखरच मौर्य कालखंडाची सांगीतिक वाटचाल सुवर्णाक्षरांनी लिहावी अशीच आहे.

११) मतंगकालीन संगीत :-

१) प्रस्तावना :-

भरतमुनी यांच्यानंतर मतंग यांचे युग येते. मतंग यांचा कालावधी ६ व्या शतकाचा मानला जातो. त्यांनी 'बृहद्देशी' या ग्रंथाची रचना केली. गुप्तकालीन संगीतावर प्रकाश टाकण्याचे कार्य मतंग यांनी केले. या ग्रंथात आठ अध्याय आहेत. परंतु यातील काही खंड प्राप्त होऊ शकले नाहीत. या ग्रंथात मतंग यांनी त्यांच्या पूर्वीच्या आचार्यांच्या मतांचा स्विकार केला. या ग्रंथाची विशेषता अशी आहे की 'ग्राम-राग' शब्दाचा प्रयोग सर्वप्रथम 'बृहद्देशी' या ग्रंथात झालेला आहे. या काळात संगीताची स्थिती कशी होती, कोणत्या सांगीतिक संकल्पना या काळात प्रचलित होत्या याची सविस्तर माहिती खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) बृहद्देशी ग्रंथातील प्रकरणे :-

मतंग यांनी बृहद्देशी या ग्रंथात स्वराध्याय, रागाध्याय व प्रबंधाध्याय इ. प्रकरणे उपलब्ध होतात. या ग्रंथात वाद्य व नृत्यासंबंधीचे सविस्तर विश्लेषण प्राप्त होऊ शकले नाही. मतंग काळात अलंकार, स्वर, श्रुति, चतु:सारणा, मूर्च्छना, ग्राम इ.चा प्रचार व प्रसार झाला होता. या काळात धृवा या गीतप्रकाराऐवजी स्वतंत्र संगीताच्या बंदीशींचा उल्लेख आढळून येतो.

३) मूर्च्छना :-

भरतमुनीच्या काळात सप्तस्वर मूर्च्छना प्रचलित होती. मतंग काळात मात्र द्वादश ग्राम मूर्च्छनेचा उल्लेख दिसून येतो. भरताप्रमाणेच सात स्वरांपैकी प्रत्येक वेगळ्या स्वराला प्रारंभ मानून आरोह-अवरोह बनविले जायचे. मतंग यांनी त्याला सप्त स्वर मूर्च्छना म्हटले आहे. याकाळात प्रत्येक मूर्च्छनेत ७ ऐवजी १२ स्वर घेतले जायचे. कारण त्रिस्थान प्राप्तीसाठी म्हणजेच मंद्र, मध्यम व तार सप्तकातील मूर्च्छनेसाठी द्वादश स्वर मूर्च्छनेचे प्रयोजन केले जायचे.

४) मूर्च्छना व त्याच्या जाती :-

मतंगकाळात संगीताचा भरपूर प्रचार व प्रसार झाला होता. तसेच याकाळात संगीताची शास्त्रीय शब्दावली विकसित झाली होती. मूर्च्छना व त्याच्या जातीचेही विस्तृत विवेचन याकाळात मतंग यांनी केलेले आहे. मूर्च्छनेच्या जातींचा उल्लेख याचकाळात सर्वप्रथम दिसून येतो. याकाळात मूर्च्छनांना धैवतादि, निषादादि इ. सांकेतिक नावे दिलेली होती.

५) रागपद्धती :-

बृहद्देशी या ग्रंथात मतंग यांनी 'रागाध्याय' प्रकरणात रागाविषयी सविस्तर वर्णन केलेले आहे. याकाळात ग्रामराग व देशी राग प्रचलित होते. ग्राम राग मार्गी संगीताशी संबंधित होते. या रागांचे विभाजन पाच गीतिंमध्ये केलेले आहे. त्यांची नावेसुद्धा प्रचलित आहेत. जसे गौडी, यथा, शुद्धा, साधारणी, भिन्ना इ. याचबरोबर कोमल, ललित, कंपित, गमक व रंजक स्वरसमूहाच्या प्रयोगातील भेदावरुन रागांचे वर्गीकरण केलेले आहे.

भाषा रागाअंतर्गत मूळ, संकीर्ण, देशज व छाया इ. राग मतंग काळात प्रचलित होते. अर्थात देशी रागांचे भाषांग, क्रियांग व रागांग इ. भेद सांगितलेले आहेत. पुढे शारंगदेव यांनी संगीत रत्नाकर या ग्रंथात उपांगाची जोड दिलेली आहे. भाषा रागाचे भाषा विभाषिका व अंतर भाषा असे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. देशी रागाची अत्यंत त्रोटक माहिती मतंग यांनी सांगितलेली आहे. या व्यतिरिक्त देशी रागासंदर्भात अधिकची माहिती उपलब्ध होऊ शकली नाही.

ग्राम रागाची लक्षणे मतंग यांनी सांगितलेली आहेत. यात ग्राम, जाती, गृह, अंश, न्यास, संपूर्ण षाडव तसेच मंद्र व तार सप्तक वर्ण, रस, अलंकार व तालाचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. यावरुन आपणास असे म्हणता येईल की मतंग काळात रागाचा योग्य विकास झाला होता.

6) [illegible]:-

मतंग यांनी बृहद्देशी या ग्रंथात प्रबंधाविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे. मतंगकाळात गायनातील स्वतंत्र रचनेस प्रबंध असे म्हटले जायचे. प्रबंध हे देशी संगीताच्या अंतर्गत होते. भरतकाळात 'धृवा' गीतप्रकार प्रचलित होता. यातूनच पुढे प्रबंधगायकी अविष्कृत झाली. धृवा ही नाटकातून सादर केली जायची. नाटकातील प्रसंगानुरुप धृवागायन व्हायचे. याउलट प्रबंध स्वतंत्र गायनशैली म्हणून प्रचारात आली. तिच्या गायनातून परिस्थिती स्वतः निर्माण व्हायची. याकाळात ४८ प्रबंध प्रचलित होते. यावरुन असे लक्षात येते की मतंग काळात प्रबंध गायकी विकसित झालेली होती. मतंग यांनी आर्थिक, गायिक, सामिक या तीन गायन प्रकारांचा उल्लेख केलेला आहे.

१२) हर्षवर्धन युगातील संगीत

हर्षवर्धन युग इ.स. ६०६ ते ६४७ पर्यंत मानले जाते. राजा हर्षवर्धन साहित्य व कलाप्रेमी होता. तो स्वतः उत्तम लेखक होता. त्याने अनेक नाटकांचे लेखन केले. त्याच्या नाटकावरुन त्याचे संगीताचे ज्ञान लक्षात येते. त्याने अनेक नाटक शाळांची सुरुवात केली. ही सर्वच नाटके संगीतप्रधान होती. राजा हर्षवर्धन संगीतात पारंगत होता. राग-रागिण्यांबरोबरच त्याला तालाचेही उत्तम ज्ञान होते. राजा हर्षवर्धन स्वतः उत्तम गायक होता. नृत्याच्या बाबतीत सुद्धा त्याला उत्तम ज्ञान होते. तो केवळ संगीताचा भोक्ता नव्हता तर तो उत्तम साधक होता. वेळ मिळेल तसे तो संगीताचा रियाज करीत असे. त्याची बहीण राजश्री ही सुद्धा संगीतप्रेमी होती. ती हर्षवर्धनचे गायन ऐकत असे. एवढेच नाही तर राजा हर्षला नाट्यलेखनात मदत करायची.

राजा हर्षवर्धन आपल्या दरबारात विविध कलावंतांचे गायन, वादन व नृत्याचे आयोजन करीत असत. दरबारातील उत्तमोत्तम कलावंतांना मानधन देऊन आदर सत्कार करीत असे. थोर कवी बाणभट्ट हर्षवर्धनाच्या दरबारात रहात असे. बाणभट्टांच्या सर्वच कविता संगीतप्रधान होत्या. केवळ राजाच नव्हे तर तत्कालीन प्रजा सुद्धा संगीतावर प्रेम करीत असे. राजा हर्ष स्वतः शांतीच्या मार्गाने चालत होता. त्यामुळे शांतीप्रधान संगीत रचना त्याला आवडत होत्या.

कांही विद्वानांच्या मते याच काळात मतंग याने 'बृहद्देशी' या ग्रंथाची रचना केली असावी असे म्हटले जाते. जो ग्रंथ संगीताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.

१३) राजपूत काळातील संगीत

१) प्रस्तावना :-

राजपूत काळ इ.स.६४७ ते १००० पर्यंत मानला जातो. 'राजपुत्र' या शब्दाचा अपभ्रंश राजपूत असा झाला आहे. राजपूत शूर, क्षत्रिय होते. सुप्रशासन व शौर्यपूर्ण कारकिर्दीसाठी राजपूत प्रसिद्ध होते. राजा हर्षवर्धन नंतर आपला देश छोट्या छोट्या राज्यांमध्ये विभाजीत होऊ लागला. लोकप्रियता व लोभाच्या लालसेपोटी राजपूत राजांमध्ये मतभेद होऊ लागली. आपापसातील कटुतेमुळे युद्ध हेच त्यांचे अंतिम ध्येय ठरु लागले. सततच्या लढाया व युद्धामुळे संगीताच्या मधुर ध्वनीलहरी विनाशाच्या गर्तेत जाऊ लागल्या. मौर्य काळापासून हर्षवर्धन काळापर्यंत जे संगीतातील पावित्र्य होते ते या काळात लुप्त होऊ लागले. या सर्व कारणांमुळे संगीत हे वेगवेगळ्या वर्गात विभक्त होऊ लागले. मग प्रत्येक वर्ग आपल्या दृष्टीकोनानुसार संगीतात परिवर्तन करु लागला. यातूनच घराण्यांची बीजे रोवली गेली. तत्कालीन संगीतकार संकुचित वृत्तीचे असल्यामुळे आपले संगीत दुसऱ्यांना देत नव्हते. संगीत हे संपत्तीप्रमाणे लपवून ठेवत असत.यामुळे भारतीय संगीत कला व इतर ललितकलांचा ऱ्हास होऊ लागला. याच काळात भारतीय संगीताचे पतन होऊ लागले.

२) राजपूत कालीन संगीताचे महत्त्व :-

भलेही राजपूत युद्ध करण्यात मशगूल असले तरी संगीताप्रती त्यांची आस्था होती. दसरा महोत्सवात ते दुर्गापूजन करायचे. दुर्गापूजनात गायन, वादन व नृत्य होत असे. विविध उत्सव प्रसंगी संगीतोत्सवाचे आयोजन केले जात असे. राजदरबारात संगीतकारांना सन्मान होता. उत्तमोत्तम कलावंतांना राजाश्रय मिळत असे. राजपूत स्त्रिया सुद्धा संगीतप्रेमी होत्या. विविध ग्रंथ व रागरागिण्यांच्या चित्रावरुन असे दिसून येते की राजपूत संगीताला महत्त्वाचे स्थान देत असत.

३) राजपूत स्त्रियांचे संगीतप्रेम :-

राजपूत काळात स्त्रियांमध्ये संगीताबद्दल विशेष रुची होती. याकाळात फुलांप्रमाणे कोमल व वज्राप्रमाणे कठोरता असणाऱ्या स्त्रियांचे दर्शन आपणास घडते. प्रसंगी रणरांगिनी होऊन युद्धात उडी मारणारी स्त्री याच काळात इतिहासाने पाहिली. तर याच काळात मधुर आवाजाने गायन, नृत्य करुन घराला स्वर्ग बनविणारी स्त्री इतिहासाने पाहिली. आपत्कालीन परिस्थितीत मृत्यूला कवटाळण्यापूर्वी गायन, वादन करण्याचा उल्लेख इतिहासात सापडतो. एवढेच नाही तर स्त्रिया जेव्हा सती जायच्या तेव्हा त्या शृंगार करायच्या व संगीताच्या माध्यमातूनच अग्नीप्रवेश करायच्या.

४) राजपूत काळातील ग्रंथनिर्मिती़ :-

या कालखंडात महान नाटककार भवभूति यांनी 'महावीर चलित', 'मालती माधव' इ. ग्रंथाचे लेखन केले. याच काळात कवी जयदेव यांनी 'गीतगोविंद' या संस्कृत ग्रंथाचे लेखन केले. जो ग्रंथ सांगीतिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हा ग्रंथ संगीतमय असून यातील प्रत्येक पद संगीतमय आहे. जयदेव यांनी आपले प्रत्येक गीत कोणत्या रागात व तालात बद्ध केलेले आहे याचा उल्लेख केलेला आहे. गीतगोविंद ही प्रबंध रचना असून यात श्रीकृष्ण व राधा यांच्या रासलीलेचे वर्णन आढळते. याशिवाय बाणभट्ट याने चिकित्साशास्त्रावर आधारित ग्रंथ लिहीला. कल्हण यांनी 'राजतरंगिणी' हा ग्रंथ लिहीला. नारदकृत 'नारदीय शिक्षा' या ग्रंथाचे लेखन बहुधा याच काळात झाला असे मानतात.

६) मुसलमानांचे भारतात आगमन :-

राजपूतानंतर याच काळात मोहम्मद गजनी, शहाबुद्दीन घौरी इ. इरानी बादशहांनी भारतावर आक्रमण केले. इतिहासात असा उल्लेख आढळतो की, इराणचा बादशहा बेहरामन गौर याने भारतीय संगीत तज्ज्ञांना इराण येथे नोकरीवर ठेवले होते. या काळापासूनच भारतीय संगीतात उत्तर हिंदुस्थानी व दक्षिण हिंदुस्थानी संगीत विभागले जाऊ लागले.

७) संगीताला आलेली अवकळा :-

यवनी आक्रमणाबरोबरच भारतीय जनता त्रस्त होऊ लागली. संगीतातील अध्यात्मिकता लोप पाऊ लागली. संगीत भक्तीरसाकडून विलासीनतेकडे झुकू लागले. प्रलोभनामुळे धर्मांतर होऊ लागले. अनेक हिंदु लोक मुस्लिम धर्म स्विकारु लागले. हिंदू धर्मप्रचारकच यवनी संस्कृती व संगीतावर स्तुतीसुमने उधळू लागले. मुसलमान बादशहांनी इराण, इराक, बेबोलियन संगीत भारतात रुजवायला सुरुवात केली. उत्तरेत मुसलमानांचा प्रभाव असल्यामुळे उत्तरेत यवनी संगीताचा प्रभाव पडला. दक्षिण संगीत मात्र परिवर्तीत होऊ शकले नाही.

ग) मध्ययुगीन कालखंड

१४) खिलजी युगातील संगीत

१) प्रस्तावना :-

इ.स.१२९० ते १३२० हा अल्लाउद्दीन खिलजी याचा कालखंड मानला जातो. अल्लाउद्दीन फिरोज खिलजी हा शूर व पराक्रमी बादशहा होता. याचबरोबर तो संगीतप्रेमी होता. अमीर खुसरो हा थोर कवी व संगीतकार खिलजी याच्या दरबारात होता. अमीर खुसरो याने भारतीय संगीतात आमूलाग्र बदल घडवून आणला. अनेक नवीन गीतप्रकार, ताल व रागांचा अविष्कार करुन भारतीय संगीत समृद्ध केले. त्याने 'कव्वाली' गायन शैलीची निर्मिती केली. त्याने सरपरदा व साजगिरी इ. नवरागांची रचना केली. मृदंगाचे दोन तुकडे करुन तबल्याचा अविष्कार केला. वीणेच्या आधारे सतारी सारख्या वाद्यांची निर्मिती केली. याचबरोबर त्याने साहित्यीक दृष्टीनेही मोलाचे कार्य केले. ज्यामध्ये 'खालिक बारी' हे संगीतोपयोगी पुस्तक लिहीले. एवढेच नाही तर त्याने संस्कृत, व्याकरण, धर्मशास्त्र, तर्कशास्त्र, गणित, विज्ञान, दर्शनशास्त्र इ. विषयांवर लेखन केले.

२) गोपाल नायक :-

अल्लाउद्दीन खिलजी यांच्या काळात गोपाल नायक हे संगीताचे महान पंडित होते. गोपाल नायक हे अमिर खुसरो याचे समकालीन होते. गोपाल नायक एक महान रचनाकार होते. त्यांनी सारंग, पिलू, विरम, इ. नवरागांची निर्मिती केली असे म्हटले जाते की दिल्ली येथे खिलजी यांच्या दरबारात गोपाल नायक व अमिर खुसरो यांची स्पर्धा झाली होती. या स्पर्धेत अमिर खुसरो याने गोपाल नायकास पराभूत केले होते. परंतु अमिर खुसरो याने आपल्या कोणत्याच ग्रंथात याचा उल्लेख केला नाही. परंतु वास्तविकता अशी आहे की गोपाल नायकांनी

तयार केलेले राग उत्तरेकडे प्रचलित नव्हते. त्यामुळे अमिर खुसरो याने गोपाल नायकांना हरविण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. वास्तविक पाहता अमिर खुसरो हा कूट नितीने चालणारा होता. गोपाल नायकाने निर्माण केलेल्या रागाचे श्रेय अमिर खुसरो स्वतः घेऊ इच्छित होता.

१५) पं. शारंगदेव कालीन संगीत :-

१) प्रस्तावना :-

इ.स.१३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पं.शारंगदेव यांनी 'संगीत रत्नाकर' या महान ग्रंथाची निर्मिती करुन भारतीय संगीताच्या निर्मितीमध्ये मोलाचे योगदान दिले. हा ग्रंथ प्राचीन संगीतशास्त्रांची आधारशिला आहे. जो सातशे वर्षापासून भारतीय संगीत साधकांना दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करीत आहे. पं.शारंगदेव देवगिरी यादववंशीय राजाच्या दरबारात दरबारी गायक होते. त्यांनी संगीत रत्नाकर या ग्रंथात स्वर, नाद, श्रुती, ग्राम, मूर्च्छना जाती इ.विषयी सविस्तर विश्लेषण केले आहे. एवढेच नाही तर या ग्रंथात नाट्य, गायन, वादन, नृत्य व साहित्य इ. अनेक बाबींवर सविस्तर विवेचन केले आहे. शारंगदेव काळात संगीताची कशा प्रकारची स्थिती होती हे खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

२) शारंगदेवकालीन स्वर :-

पं. शारंगदेव यांनी संगीत रत्नाकराच्या प्रथम अध्यायात स्वरविषयक माहिती विस्तृतपणे दिलेली आहे. त्यावरुन असे लक्षात येते की याकाळात सात ही स्वरांचा विकास झालेला होता. एवढेच नाही तर स्वरांची उत्पत्ती कोणत्या पशुपक्षांपासून झाली आहे, स्वरांचा रंगांशी असलेला संबंध, स्वरांचा रस, स्वरांची कुलदैवतं, इ. चा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला जात होता. याचबरोबर याकाळात ग्राम व मूर्च्छना हा प्रकार विकसित झालेला होता. तानांचे विविध प्रकारही या काळात प्रचलित होते. रियाज करण्यासाठी व गायनात वैविध्य यावे यासाठी प्रस्तार व खंडमेरु प्रकारांचा गणितविधी पं. शारंगदेवांनी साधकांना सांगितलेला आहे. तसेच वर्ण, अलंकार यांचाही विकास झालेला होता. याकाळात अलंकाराचे आरोही, अवरोही, संचारी व स्थायी इ. चार प्रकार प्रचारात होते. तसेच १८ जाती व जातीचे १३ लक्षणे याकाळात प्रचारात होती.

३) शारंगदेव कालीन राग :-

पं. शारंगदेव काळात जातिगायन मागे पडून रागगायनाचा प्रचार झाला होता. जातीतून ग्राम राग व ग्राम रागातून राग संकल्पना अविष्कृत झाली. पं.शारंगदेवांनी पूर्वीच्या स्वररचनेत बदल करुन नवीन रागांची निर्मिती केली. त्याकाळात तीस ग्राम राग, आठ उपराग, वीस राग व भाषा विभाषा, अंतरभाषा तसेच रागांग, भाषांग, क्रियांग व उपांग असे मिळून एकूण २६४ राग प्रचारात होते. सर्व राग १० मुख्य रागात विभागलेले होते.

४) शारंगदेवकालीन प्रबंध :-

शारंगदेव कालीन संगीत प्रबंध गायन प्रकार प्रचलित होता. हा प्रकार सूर-ताल व पद यांनी सुबद्ध असा होता. हे प्रबंध संस्कृत, प्राकृत व देशी भाषांत होते. याकाळात आठ सुडप्रबंध (शास्त्रीय गीते), २४ आलिप्रबंध व ३६ विप्रकीर्ण म्हणजेच लोकसंगीतावर आधारित प्रबंध प्रचलित होते. याचबरोबर ७ सालगसुड प्रबंध प्रचारात होते. धृव प्रबंधातून पुढे धृपद हा गीतप्रकार प्रचलित झाला.

५) शारंगदेव कालीन ताल :-

याकाळात तालविषयक सर्वच संकल्पना स्पष्ट झालेल्या होत्या. तालाची उत्पत्ती, लयीची व्याख्या याकाळात शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रचलित होत्या. याकाळात २० देशी व मार्गी ताल प्रचारात होते. तालात लगातार दोन अवग्रह दिसून येतात. तालाच्या शेवटी व तालाच्या मध्ये अवग्रह दिसून येतात. जातीगायनाकरीता चचुपट, चाचपुट, पंचपाणि, षटपिता पुत्रक इ. मार्गी तालांचा प्रयोग केला जायचा.

6) ¾ÖÖa :-

पं. शारंगदेव काळात तत्, अवनद्ध, घन आणि सुषिर इ. वाद्यांचा प्रचार झाला होता. या काळात वाद्यांचे स्वरुप, वादनविधी वाद्यनिर्मितीतीलउपयोगात येणाऱ्या पदार्थांचा उल्लेख दिसून येतो. याकाळात वादकाचे गुणदोष व वादनक्रियेचे नियम इ. बाबींचा सूक्ष्म वर्णन रत्नाकरात दिसून येतो. सुषिर वाद्यात मूटकी, शंख, सुरंगा व काहल तर अवनद्ध वाद्यात मर्दल, हस्तपाट, सोलट इ. वाद्यांचा उल्लेख आढळतो. घनवाद्यात घंटा या वाद्याचे वर्णन दिसून येते. लयीद्वारे रसनिर्मितीवरही विस्तृत विवेचन पं. शारंगदेवांनी केलेले आहे.

७) नृत्य :-

पं. शारंगदेव काळात नृत्यसुद्धा शास्त्रोक्त पद्धतीने केले जायचे. नृत्य, नाट्य व नृत इ. चा प्रचार अधिक प्रमाणात झाला होता. देशी लास्य, मार्गी मंडल, चारी मार्ग, अंग प्रत्यंग, १०८ करण, अंगहार इ.चा अभ्यास कसा करावा याचे मार्गदर्शन केले जायचे. नृत्यातील हस्तमुद्रा, पदविण्यास व अभिनय कसा करावा याविषयी सविस्तर नियम प्रचलित होते. डोळे, नाक, डोके, खांदे, बोटे, कंबर, कटि, दृष्टी, भाव, भुवया, ओठ, गुडघे, मनगट, गाल इ. संचलन कसे असावे याचाही शास्त्रोक्त विचार या काळात झाला होता. नृत्याद्वारे नऊ रसांची निर्मिती व भावाभिव्यक्ती कशी करावी याचाही सांगोपांग विचार या काळात झालेला होता.

१६) तुगलक काळातील संगीत

इ.स. १३२० ते १४१२ हा तुगलक काळ मानला जातो. घियासुद्दीन तुगलक हा या युगाचा प्रथम सुलतान होता. त्याला संगीताविषयी रुची नव्हती. त्याच्या राजवटीत अराजकता पसरली होती. याकाळात संगीताचा विकास होऊ शकला नाही.

घियासुद्दीन याचा मुलगा मुहम्मद तुगलक मात्र संगीत प्रेमी होता. त्याने हिंदु व मुस्लीम कलावंताच्या सहाय्याने संगीताचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला. तो छोट्या छोट्या संगीतोत्सवाचे आयोजन करीत असे. ज्यात विविध जातीधर्माचे कलावंत सहभागी होत असत. परंतु या काळात संगीताला म्हणावा असा राजाश्रय मिळाला नाही. महिलांना संगीताची आवड होती परंतु पडदा (बुरखा) पद्धतीमुळे त्या सर्वांसमोर संगीत सादर करण्यास पुढे येत नसत. त्यामुळे या काळात कव्वाली, गजल, दादरा इ. हलक्या फुलक्या गीतप्रकारांचा प्रचार झालेला दिसून येतो.

लोदी काळातील संगीत.

लोदीकाळ इ.स.१४१४ ते १५२५ पर्यंतचा मानला जातो. सिकंदर लोदी या सुल्तानाला संगीताविषयी ज्ञान नव्हते. असे असले तरी त्याने दरबारात संगीत तज्ज्ञाची नियुक्ती केली होती. तो कलावंतांचा मानसन्मान करायचा. या काळात भारतीय संगीत जोपासण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. या प्रयत्नाला काही मुस्लीम कलावंतांनी मदत केली. उत्तर भारतीय संगीतात यवनांनी जे परिवर्तन केले ते परिवर्तन होऊ नये यासाठी हिंदू कलावंतांनी प्रयत्न केले. परंतु यवनी संगीताने भारतीय संगीतावर इतकी मजबूत पकड घेतली होती की यातून भारतीय संगीताचे मौलिक तत्वे नामशेष होऊन गेली.

याकाळात कव्वाली, गजल, ख्याल, ठुमरी इ. गीत प्रकारांचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणत झाला. या काळात समूहगायनाला श्रद्धापूर्वक स्थान दिले. असे असले तरी इ.स. १४८६ - १५२५ या काळात ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोम, यांने धृपद गायनशैलीचा अविष्कार केला. ज्यामुळे भारतीय संगीत पुन्हा एकदा उच्च शिखरावर पोहंचले. पुढे मोगल काळात धृपद धमार गायनशैलीची छाप कायम पडली.

१७) मुगलकाळातील संगीत

१) प्रस्तावना :-

इ.स. १५२५ - १७०७ हा काळ मोघल कालखंड मानला जातो. मुगल काळाची सुरुवात बाबरापासून होते. बाबर स्वत: थोर संगीतकार होता. दरबारातील संगीत तज्ज्ञांना तो प्रोत्साहन देत असे. एवढेच नाहीतर तो त्यांना संगीतातील अपेक्षित बदलांबाबत सल्ला देत असे. त्याने भारतावर जेंव्हा स्वारी केली तेव्हा सोबत अनेक संगीत तज्ज्ञांना तो घेऊन आला होता. याकाळात संगीतात शृंगारिकता येत होती. या काळात संगीतात जी अस्थिरता येत होती त्याला स्थिरता देण्याचे काम या काळात झाले.

याकाळात कव्वाली, गजल, ख्यालसारख्या गीतप्रकारांचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात झाला. याचदरम्यान विजयनगर राजाच्या दरबारात पंडित कल्लिनाथ हे थोर संगीत तज्ज्ञ होते. त्यांनी शारंगदेवाच्या 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथावर टिकात्मक संस्कृत ग्रंथ लिहीला. या काळात सुगम संगीताबरोबरच शास्त्रीय संगीताचा विकास होत होता.

२) ख्याल गायकीचा अविष्कार :-

जौनपूरचा बादशहा हुसैन शर्की याने ख्याल गायकीचा अविष्कार केला. एवढेच नाहीतर त्याने अनेक रागांची रचना केली. उदा. जौनपुरी, तोडी, सिंधुभैरवी, सिंधूरा इ. रागांची निर्मिती केली. ख्यालाच्या अविष्काराबरोबरच ख्यालाच्या प्रचार व प्रसारात बादशहा हुसैन शर्की याने मोलाचे योगदान दिले.

उत्तर भारतात याच काळात भक्ती संगीताचा प्रचार व प्रसार वाढत होता. बंगाल येथील चैतन्य महाप्रभू व इतर अध्यात्मिक रचनाकारांनी भजन व कीर्तनात

संगीताचा प्रयोग केला. याचबरोबर कांही संगीत तज्ज्ञांनी संगीताच्या सौद्धातिक बाजू बळकट करण्याचा प्रयत्न केला.

इ.स. १५५० मध्ये बाबर काळातच राममात्याने 'स्वरमेल कलानिधी' या ग्रंथाचे लेखन केले. हा ग्रंथ कर्नाटक संगीतावर आधारित आहे. यामुळे हा ग्रंथ दक्षिणी संगीतासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला.

३) हुमायूँचा कालखंड :-

बाबरा नंतर हुमायूँ गादीवर बसला. संगीताबद्दल त्याला नितांत प्रेम होते. दरबारातील संगीत तज्ज्ञांना तो मानसन्मान द्यायचा. बिकट परिस्थितीत सुद्धा त्याने संगीताची साथ सोडली नाही. याकाळात मुसलमानांनी सुफी संगीताचा प्रचार केला. याचबरोबर हिंदु वैष्णव संप्रदायातील संतांनी आपले विचार घराघरात पोहंचविण्यासाठी त्यांच्या रचनांना संगीताचा साज चढविला. अशाप्रकारे या काळात घराघरात संगीताचे स्वर पोहंचले.

४) राजा मानसिंह तोमर यांचे योगदान :-

हुमायूँच्याच काळात १४८६ ते १५१६ पर्यंतचा काळ. ग्वाल्हेर संगीतासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला. ग्वाल्हेर नरेश राजा मानसिंह तोमर याने या काळात 'मान-कुतूहल' या ग्रंथाचे लेखन केले. पुढे फकीर उल्ला याने 'रागदर्पण' या ग्रंथाचा 'रागदर्पण' या नावाने अनुवाद केला. मानसिंहाने धृपद गायकीचा अविष्कार केला. वीर रसाने परिपूर्ण असलेली धृपद गायकी आजही प्रचलित आहे. राजा मानसिंहाची मृगनयनी ही पत्नी गुजर जातीची होती. मानसिंहाच्या दरबारात बैजू बावरा हा थोर कलावंत होता. त्याने गुर्जरी-तोडी व मंगल-गुर्जरी या रागाची रचना केली. मानसिंह तोमर स्वत: संगीत तज्ज्ञ असल्यामुळे तो अनेक श्रेष्ठ कलावंतांना पाचारण करुन संगीत संमेलन व अधिवेशनांचे आयोजन करायचा.

18) अकबराचा काळ.

१) प्रस्तावना :-

अकबराच्या काळाला 'संगीताचे सुवर्णयुग' मानले जाते. कारण या काळात संगीतातील सर्वच प्रकाराचा योग्य तो विकास झाला. या काळात फारसी, ईरानी व अरबी इ. संगीत प्रकारांचा प्रभाव भारतीय संगीतावर पडला होता. या काळात स्वामी हरिदासांसारखे थोर संगीत तज्ज्ञ संत होऊन गेले. त्यांनी तानसेनाबरोबरच बैजू बावरा, सोमनाथ पंडीत, गोपालकाल सौरसेन सारखे शिष्य संगीत जगताला दिले. स्वामी हरिदास व त्यांच्या शिष्यांनी संगीतात अलौकिक व अभूतपूर्व शक्ती निर्माण केली. या काळात स्वामीजींच्या शिष्यांनी अनेक नवीन रागांसोबतच धमार, धृपद, तराना, चतरंग, त्रिवट इ. गीत प्रकारांची रचना करुन भारतीय संगीत संपन्न केले.

२) तानसेन एक अवलिया कलावंत :-

तानसेन हा महान कलावंत अकबराच्या दरबारात होता. नऊ रत्नात तानसेनची प्रतिभा श्रेष्ठ होती. आपल्या जादुमयी आवाजाने अकबराला संमोहित करुन टाकले होते. त्याने अनेक रागांचा अविष्कार केला यात मेघमल्हार, मियाँ मल्हार, मियाँ की तोडी, दरबारी इ. रागांचा समावेश होतो. तानसेन यांच्या वाणीत सुरांच्या माध्यमातून दिव्य शक्तीचा संचार व्हायचा. या संदर्भात आज अनेक दंतकथा ऐकावयास मिळतात. दिप रागाच्या माध्यमातून दिवे प्रज्वलित करणे, मेघमल्हाराच्या स्वराने पाऊस पाडणे, स्वरांच्या प्रभावाने रानटी प्राणी पाळीव करणे, रोगी लोकांचे रोगनिवारण करणे असे अनेक चमत्कार तानसेन यांनी केले.

३) संतांचे योगदान :-

याच काळात अनेक संत होऊन गेले. ज्यांनी आपले अध्यात्मिक विचार जनमानसात रुजविण्यासाठी संगीताचाच आधार घेतला. याकाळात कवी सूरदास होऊन गेले. त्यांनी 'सूरसागर' या ग्रंथाची निर्मिती केली. त्यातील पदांचे स्वरुप धृपदासारखे होते. त्यांनी पदे व संगीताचा सुंदर मिलाफ केला. एवढेच नाही तर त्यांनी त्या पदातील रागांची व तालांची नावेसुद्धा दिलेली आहेत.

याच काळात तत्कालीन उदयपूर राणा याची पत्नी मीरा जी अलौकिक प्रतिभा लाभलेली कवयत्री व संगीत तज्ज्ञ होती. पुढे त्या संत मिराबाई या नावाने परिचित झाल्या. त्यांनी आपल्या पदांना गायन, वादन व नृत्याची जोड देऊन संगीताला नवे रुप दिले. मीराबाईच्या मधुर भजनांनी हजारो स्त्रियांचे गृहस्थी जीवन आनंदमय व मंगलमय झाले.

संत कबीर याच काळातले थोर संत होऊन गेले. ज्यांनी ज्ञान व भक्ती संगीतबद्ध करुन सर्व सामान्यांचे जीवन मंगलमय बनविले. मोगलकाळात भोग विलासात डुंबत चाललेल्या समाजाला कबीरांनी किनारा दाखविण्याचे कार्य केले. ज्याप्रमाणे त्यांच्या काव्यात सर्व प्रांताच्या भाषा दिसून येतात त्याचप्रमाणे विविध ताल व रागांचे यथार्थ दर्शन घडते. त्यांच्या पद्य रचनांमध्ये २५ रागांचे वर्णन सापडते.

संत तुलसीदास यांनी 'रामचरितमानस' या ग्रंथाची रचना करुन हिंदी साहित्याला समृद्ध केले. त्यांच्या काव्यरचना संगीतमय असून त्यांच्या पदात अनेक प्रकारांच्या छंदाचे दर्शन घडते. ते संगीत तज्ज्ञ होते किंवा नव्हते हा वादाचा विषय आहे. परंतु त्यांच्या रचना पाहता त्यांना सांगितीक तत्वांचा संपूर्ण ज्ञान होते असे म्हणता येईल.

४) अकबर काळातील संगीत :-

अकबराच्या काळाला "संगीताचे सुवर्णयुग' मानतात कारण स्वतः अकबर संगीतप्रेमी होता. याकाळात अनेक थोर कलावंत व संत कवी होऊन गेले. संगीत कलावंतांच्या स्पर्धा, नवनिर्मितीची आस, चमत्कारीक प्रदर्शन, त्याचे योग्य मूल्यमापन इ. बाबी अकबराच्या दरबारात व्हायच्या. याकाळात धृपदाची जागा मधुर शांत ख्याल गायनाने घेतली. वीणा वाद्याची ऐवजी सतारीसारख्या वाद्यांचा प्रयोग होऊ लागला. या काळात मृदंगासारखे गंभीर वाद्य मागे पडले तर शृंगार व मधुर तबल्याने त्याची जागा घेतली.

५) जहाँगीर व शाहजहान यांचा काळ :-

अकबरानंतर त्याचा पुत्र जहाँगीर गादीवर बसला. तो पित्याप्रमाणेच संगीतप्रेमी होता. त्याचा दरबार सुंदर नृत्यांगना व गायक , वादकांनी परिपूर्ण होता. याकाळात शृंगारीक संगीताचा प्रभाव वाढत होता. त्याची पत्नी नूरजहाँ ही सुद्धा संगीत, नृत्य व साहित्यप्रेमी होती. जहाँगीर गजल व हिंदी गीतांची रचना करीत असे. त्याच काळात पं. सोमनाथ यांनी 'राग विबोध' या ग्रंथाचे लेखन केले.

बादशहा जहाँगीर याच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र शहाजहाँन याची राजवट आली. तो स्वतः उत्तम गायक होता. याकाळात संगीताचा विकास झाला. संगीताच्या स्पर्धा घेणे, संगीतोत्सवाचे आयोजन करणे, उत्तमोत्तम कलावंतांना प्रोत्साहन देणे असे अनेक प्रेरणादायी कार्य शहाजहाँन याने केले. जाती धर्माच्या पलिकडे जाऊन त्याने योग्य कलावंतांचे कौतुक केले. याकाळात धार्मिक संगीताचा प्रभाव कमी होऊन संगीत शृंगार रसात डुंबत होते. याच काळात कथ्थक नृत्याचा अविष्कार झाला असे मानतात.

६) औरंगजेबाचा काळ :-

इ.स. १६५८ ते १७०७ या काळात औरंगजेब सत्तेवर होता. औरंगजेब मात्र संगीताचा विरोधक होता. त्यामुळे याकाळात संगीताला अवकळा आली. चारित्र्य निर्माणात संगीत बाधा आणते या पैगंबराच्या आदर्शाचे अनुसरण करुन औरंगजेबाने संगीत समाजातून हद्दपार करण्याचा प्रयत्न केला. असे असले तरी याकाळात पं. अहोबल यांनी 'संगीत पारिजात' हा ग्रंथ लिहीला. तसेच लोचनकृत 'राग तरंगिनी', हृदय नारायण देव यांनी 'हृदय कौतुक' व 'हृदय प्रकाश' या नावाने ग्रंथ लिहीले. याच काळात व्यंकटमखी यांनी 'चतुर्दण्डीप्रकाशिका' या ग्रंथाचे लेखन केले. यात ७२ थाटाबरोबरच संगीत साहित्यावर प्रकाश टाकलेला आहे. अशाप्रकारे औरंगजेबाने जरी संगीताकडे लक्ष दिले नसले तरी इतर संगीत तज्ज्ञांनी संगीताची सुंदरता, शुद्धता व पवित्रता टिकवून ठेवली.

७) मराठा काळातील संगीत :-

महाराष्ट्रातील वीर पुरुषांना सतत शत्रूंशी सामना करावा लागला. असे असले तरी कला व संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी मराठा कालखंडात अनेकांनी मोलाचे योगदान दिले. संत रामदास व संत तुकारामांनी अनेक भक्तीरसांनी ओतप्रोत भरलेल्या रचनांची निर्मिती केली. संत तुलसीदास व संत मीराबाई यांना जशी हिंदी भाषेत लोकप्रियता मिळाली तशीच लोकप्रियता संत रामदास, संत तुकाराम, संत एकनाथांच्या भजन, कीर्तन व भारुडांना महाराष्ट्रात मिळाली. कवी भूषण यांनी वीररसांनी परिपूर्ण अशा कवीतांची निर्मिती करुन छत्रपती शिवाजी राजांच्या तेजस्वी पराक्रमाचा परिचय संपूर्ण देशवासियांना करुन दिला. एवढेच नाही तर थकल्या भागल्या मावळ्यांचे मनोरंजन व्हावे यासाठी शृंगार व

अध्यात्माच्या मिश्रणाने तयार झालेली 'लावणी' ही लोककला याच काळात उ¤µÖÖÃÖ †ÖÆê.

या महान वारशामुळे पुढे शास्त्रीय संगीताचा साधना करणाऱ्या अनेक महाराष्ट्रातल्या साधकांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतीय संगीताच्या इतिहासात मोलाचे योगदान दिले.

मे) अर्वाचीन कालखंड :-

१९) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंङ

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड (१८५०-१९४७)

स्वतःला विसरून स्वरविश्वात तल्लीन व्हायला लावणाऱ्या भारतीय संगीताची सुरुवात ही कधी झाली याबाबत विद्वानात अनेक मतभेद आहेत. तरीही भारतीय संगीताचे खरे स्वरूप प्राप्त झाले ते १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय संगीताचा वृक्ष ज्यांनी आपल्या रक्ताने पोसला व त्याची मधुर फळे आम्हांला चाखायला दिली, त्यांच्या परिश्रमाचे पोत उलगडून आपल्याला भूतकाळात डोकावावे लागेल.

१) ब्रिटिशांच्या काळातील संगीत :-

व्यापारी म्हणून आलेले इंग्रज राज्यकर्ते बनले. साम्राज्य पसरवणे व संपत्ती जमा करणे हाच एकमेव उद्देश इंग्रजांचा होता. पर्यायाने भारतीय संस्कृती व भारतीय कला यांकडे इंग्रजांनी कधीही लक्ष दिले नाही. त्यामुळे संगीत कलेला त्यांच्याकडून राजाश्रय मिळाला नाही. ज्याचा परिणाम संगीत हे समाजातील कनिष्ठ लोकांच्या हातात गेले. त्यामुळे लोकांचा संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलला. त्यामुळे सुसंस्कृत घरात संगीताचं नाव घेणेसुद्धा पाप ठरू लागले. काही गुणी व्यक्तींनी संगीत कलेची ज्योत आपल्या परिश्रमाने तेवत ठेवली.

२) ब्रिटिश काळात संगीताचे संवर्धन :-

भारतीय संगीताचा मळा फुलविण्यासाठी जरी इंग्रजांनी खतपाणी घातले नसले तरी काही कलावंत व संस्थानिकांनी अहोरात्र कष्ट केले. ब्रिटिशांच्या आगमनाने देशात ग्वाल्हेर, बडोदा, रामपूर, मैहर अशी छोटी छोटी संस्थाने निर्माण झाली. या संस्थानिकांनी अनेक कलावंतांना आपल्या राज दरबारात दरबारी गायक म्हणून नियुक्त केले. यातूनच संगीतातील प्रमुख घराणी जन्माला आली.

इंग्रज शासकांनी भारतीय संगीत कलेची उपेक्षा केली असली तरीही सर विलियम जोन्स, कॅप्टन डे, कॅप्टन विलार्ड यासारख्यांनी कुतूहलापोटी भारतीय संगीताचे अध्ययन केले व अनेक ग्रंथ लिहिले. पर्यायाने लोकांचा संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

३) ब्रिटिश काळातील ग्रंथ निर्मिती :-

जयपूरचे राजे प्रतापसिंह यांनी संगीत कलावंतांच्या मदतीने ‘संगीत सार’ या ग्रंथाची निर्मिती केली. यामुळे संगीताला शास्त्रीय बैठक मिळाली. इ.स. १८१३ मध्ये महमद रझा यांनी ‘नगमाते आसफी’ हा ग्रंथ लिहिला. १८४२ मध्ये कृष्णानंद व्यास यांनी ‘संगीत रागकल्पद्रुम’ नावाचा ग्रंथ लिहिला. ज्यामध्ये हजारो धृपदे, ख्याल आणि अन्य गीते प्रकाशित केली. सुरेंद्र मोहन टागोर यांनी ‘युनिव्हर्सल हिस्टरी ऑफ म्युझिक’ आणि ‘म्युझिक फ्रॉम व्हेरीयस ऑथर्स’ हे संगीत विषयक ग्रंथ लिहून संगीताला समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

४) पं. पलुस्कर व पं. भातखंडे यांचे योगदान :

ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीत भारतीय संगीत लयाला जात असतानाच महाराष्ट्रातील दोन थोर विभूतींनी संगीत जगतात प्राण फुंकण्याचे कार्य केले. ते विष्णुद्वय म्हणजेच पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर व पं. विष्णु नारायण भातखंडे होय. या दोघांनी केलेल्या कार्याची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. घराणेशाहीच्या अभिशापापासून संगीताला वाचविले.

२. शास्त्र व क्रियात्मक संगीताचा समन्वय घडविला.

३. भारतभ्रमण करून अनेक ग्रंथांची निर्मिती केली.

४. संगीतपरिषदांचे आयोजन करून चर्चा घडवून आणली.

५. किल्ल्यांमध्ये कैद असलेल्या संगीत कलेला मुक्त केले.

६. शास्त्रशुद्ध स्वरलेखन पद्धतीची निर्मिती केली.

७. संगीत विद्यालयांची स्थापना करून संगीताचा प्रचार केला.

८. बंदिशींमधला शृंगार रस काढून भक्तिरस निर्माण केला.

९. घरंदाज स्त्रियांना संगीत शिकण्यास प्रवृत्त केले.

अशा प्रकारे पं. पलुस्करांनी व पं. भातखंडे यांनी संगीतासाठी तन, मन, धन अर्पण केले व पुन्हा सरस्वती मातेला तिच्या उच्च स्थानावर अधिष्ठित केले.

५) ब्रिटिश काळात जन्माला आलेले गीतप्रकार :-

ब्रिटिश कालखंडात संगीताच्या विकासाच्या टप्प्यात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. शास्त्रीय संगीताची हुबेहूब नक्कल असलेला नाट्यसंगीत हा एक महत्त्वाचा गीतप्रकार याच काळात जन्माला आला. ज्यामध्ये भास्करबुवा बखले, पं. रामकृष्णबुवा वझे व पं. गोविंदराव टेंबे यांनी अनेक संगीत नाटकांचे दिग्दर्शन करून रंगभूमी विकसित केली. याचबरोबर बालगंधर्व, दीनानाथ मंगेशकर व केशवराव भोसले यांनी आपल्या मधाळ आवाजात नाट्यगीते गाऊन संगीत नाटकांची रंगभूमी अजरामर केली.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भावगीत, भक्तिगीत यांसारखे सुगम संगीताचे प्रकार रूढ झाले. पं. गजानन वाटवे, पं. सुधीर फडके यांनी या गीतप्रकाराला प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली. चित्रपट क्षेत्रात पार्श्वगायनाच्या माध्यमातून संगीताला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. के.एल. सहगल, नूरजहाँ, स्वरसम्राज्ञी लता मंगेशकर, आशा भोसले, महम्मद रफी, मन्नाडे इ. पार्श्वगायकांचा उल्लेख करता येईल. पाश्चात्त्य संगीताचा हिंदी चित्रपटांवर प्रभाव पडल्यामुळे चित्रपट गीतात वृंदवादनाचा मुक्तपणे वापर होऊ लागला.

६) आकाशवाणी केंद्राची सुरुवात :-

१९२४ साली आपल्या देशात आकाशवाणीच्या प्रसारणाला प्रारंभ झाला. आकाशवाणीचे संचालक बुखारी यांनी शास्त्रीय संगीताविषयी आस्था दाखवून अनेक कलावंतांचे कार्यक्रम घडवून आणले. पं. रविशंकरांसारख्या प्रतिभासंपन्न कलावंतानी आकाशवाणीवर काम करताना संगीत क्षेत्रात अनेक प्रयोग केले. नवीन रागांची निर्मिती, वाद्यवृंदांच्या गती बसवून संगीताचा सर्वदूर प्रसार केला. अशा प्रकारे आकाशवाणीमुळे भारतीय संगीत घराघरांत जाऊन पोहोचले.

७) संगीत संस्थांची स्थापना :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात संगीताचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी अनेक कलावंतांनी संगीत संस्थांची स्थापना केली. गायक उत्तेजक मंडळी, अब्दुलकरिमखाँ यांनी 'आर्यसंगीत विद्यालय', पं. गजाननबुवा जोशी यांनी 'शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान'“Öß स्थापना केली. याचबरोबर 'पूना गायन समाज', 'भारत गायन समाज' †¿ÖÖ अनेक संगीत मंडळांनी अनेक मैफली घडवून आणल्या व संगीताच्या प्रचार प्रसारासाठी मोलाचे योगदान दिले.

२०) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

१५ ऑगष्ट, १९४७ रोजी परकीय गुलामगिरीच्या साखळदंडात अडकलेली आपली मातृभूमी मुक्त झाली. संपूर्ण राष्ट्रात नवचैतन्याचे वारे वाहू लागले. स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे अनेक छोटी-छोटी संस्थाने देशात विलीन झाली. याचाच परिणाम म्हणून पूर्वी जे संगीत तज्ज्ञ राजाश्रयी होते ते लोकाश्रयी झाले. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी उपेक्षित असलेल्या संगीताला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासन आणि जनतेने कशा प्रकारे पुनर्निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला ते पुढीलप्रमाणे पाहू.

१) शासनाकडून संगीताचे संवर्धन :-

१९४७ नंतर संगीताला एक दिशा मिळाली. कलावंतांना संस्थानिकांचा जरी राजाश्रय मिळाला नाही तरी शासनाने त्यांना संरक्षण दिले. १९५२ पासून संगीत कलावंतांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रपती पदक देऊन गौरविले जाऊ लागले. १९५३ मध्ये संगीत नाटक अकादमी व १९५४ मध्ये ललीत कला अकादमीची स्थापना झाली. केंद्र सरकारबरोबरच राज्य सरकारांनीसुद्धा अकादमींची स्थापना केली. उदा. गोवा कला अकादमी, संगीत क्षेत्रातील उभरत्या कलावंतांना शासनाकडून शिष्यवृत्त्या देऊन त्यांना प्रोत्साहित केले.

२) लोककलावंतांना राजाश्रय : -

भारतीय संगीताचे मूळ हे लोकसंगीतात आहे. संस्कृतीचा आरसा असलेल्या लोककलांचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी शासनाने उचलली. महाराष्ट्रातील अस्सल लोककला प्रकार लावणी, भारूड, गोंधळ, पोवाडा इ. कलाविष्कारांस लोकमान्यता नव्हती. म्हणूनच स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासन दरबारी यांची नोंद घेतली. अशा कलावंतांना मानधन देऊन कला जतन केली. याचबरोबर कुमार गंधर्वसारख्या कलावंतांनी लोकसंगीताचा अभ्यास करून नवीन रागांची निर्मिती केली.

३) संगीतविषयक ग्रंथांची निर्मिती :-

स्वातंत्र्यानंतर क्रियात्मक व सैद्धांतिक या विषयांवर अनेक ग्रंथांचे लेखन –ÖÖ»Ö. †Ö“ÖÖµÖ ²ÖÆEÃ¯ÖŸÖß µÖÖ“Ö 'रागरहस्य', 'भरत का संगीत सिद्धांत' पं. कुमार गंधर्व यांचे 'अनुपराग विलास', पं.विनायकबुवा पटवर्धन यांचे 'रागविज्ञान' याचबरोबर पं. वामनराव देशपांडे, अशोक रानडे, स्वामी प्रज्ञानंद यांसारख्या लेखकांनी ग्रंथ लेखन करून भारतीय संगीत साहित्य समृद्ध केले.

४) दृक्-श्राव्य माध्यमे व संगीत विकास :-

ग्रामोफोन, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन या दृक्-श्राव्य माध्यमांनी संगीत क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणले. रेडिओच्या माध्यमातून संगीत साधकांसाठी अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येऊ लागले. होतकरू कलावंतांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आकाशवाणीच्या माध्यमातून स्पर्धा घेण्यात येऊ लागल्या. संगीत सरिता, अनुरंजनी यांसारखे शास्त्रीय संगीतावर आधारित कार्यक्रम सादर होऊ लागले. अनेक दिवंगत कलावंतांच्या स्मृतिदिनानिमित्त विशेष कार्यक्रम सादर करून रसिकजनांची तृष्णा भागविली जाऊ लागली.

दूरदर्शनवरून संगीतविषयक अनेक कार्यक्रम सादर केले जातात. विविध संगीत समारोहाचे प्रत्यक्ष सादरीकरणाचे प्रक्षेपण केले जाते. दूरदर्शनवरून Spirit of Unity Concerts for Universal Integration यांसारखे अनेक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरत आहेत.

५) संगीत महोत्सवांचे आयोजन व पुरस्कार :-

शासन, संगीत संस्था, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था यांच्या वतीने अनेक संगीत महोत्सवांचे आयोजन होत आहे. पुण्यातील ‘सवाई गंधर्व महोत्सव’, ‘पुणे फेस्टीव्हल’, ‘¾Ö°þôÖ¡ ´ÖÆÖêŸÃÖ¾Ö’, ‘बाणगंगा महोत्सव’, ‘तानसेन संगीत ÃÖ´ÖÖ¸ÖÆ’ अशा अनेक संगीत महोत्सवाच्या माध्यमातून भारतीय संगीत जनमानसात रुजवण्याचे काम होत आहे.

आय.टी.सी. कंपनी कलकत्ता येथे ‘नॅशनल रिसर्च अकॅडमी’ ŸÖ¸ ™Ö™Ö कंपनी ‘नॅशनल सेंटर फॉर परफॉर्मिंग आर्टस्’ अकादमीची स्थापना करून संगीत कला जोपासण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सूरसिंगार संसदेकडून सूरमणी हा किताब देण्यात येतो. त्याचबरोबरच भारत सरकार व राज्यसरकारकडून प्रोत्साहन म्हणून विविध पुरस्कार व शिष्यवृत्त्या देऊन गौरविण्यात येते.

६) शालेय शिक्षण व संगीत :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर संगीत विषयाचा प्रचार व प्रसार होण्यासाठी शालेय शिक्षणात संगीत विषय अनिवार्य केला आहे. शाळांबरोबरच महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरावर आज संगीत विषय शिकविला जात आहे. पं. पलुस्करांनी सुरू केलेल्या अ.भा. गांधर्व मंडळ, मुंबईच्या वतीने प्रारंभिक ते संगीत आचार्यपर्यंतच्या गायन, वादन व नृत्य विषयांच्या परीक्षा घेतल्या जातात. इंदिरा संगीत विश्वविद्यालय, खैरागड, प्रयाग संगीत समिती अलाहाबाद, प्राचीन कला केंद्र, चंदीगड अशा अनेक संस्थांकडून संगीत विषयाच्या परीक्षा घेतल्या जात आहेत. यामुळे अनेक कानसेन व अल्प का होईना तानसेन निर्माण होत आहेत.

७) वैज्ञानिक शोध व संगीत :-

२१ व्या शतकात विज्ञानाने अनेक क्षेत्रांत गरुडझेप घेतली. याला संगीत कसे काय अपवाद राहणार ? आधुनिक काळात रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, व दूरदर्शनबरोबरच आज संगणक व इंटरनेटमुळे घराण्यांच्या संकुचित भिंती भंगल्या आहेत. इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्यांच्या निर्मितीने संगीत क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडले. इलेक्ट्रॉनिक्स तानपुरा, लहेरा यंत्र, इलेक्ट्रॉनिक्स तबला, हवाई गिटार, सिंथेसायझर इ. वाद्यांच्या निर्मितीमुळे संगीत शिक्षणात क्रांतीची लाट उसळली. याचबरोबर ध्वनिमुद्रण, ध्वनिविस्तारक यंत्रे इ. मध्ये अत्याधुनिक तंत्राचा वापर केल्यामुळे वाद्ययंत्रांच्या सादरीकरणात मिंड, गमक, खटका यासारख्या अलंकारिक बाबींच्या पेशकारीवर प्रभाव पडला आहे.

याशिवाय संगीतात संशोधन करण्याच्या दृष्टीने सौदर्यशास्त्र, संगीत व रोग चिकित्सा, संगीत व योग, संगीत व अध्यात्म, संगीत व मनोविज्ञान, संगीताचा इतिहास, घराणे अशा अनेक विषयांवर शोधकार्य सुरू आहे. ज्या माध्यमातून अनेक ग्रंथ जन्माला येत आहेत. ‘संगीत’, ‘संगीत कलाविहार’, ‘बागीश्वरी’, ‘धृपद वर्णिकी’, ‘इंडियन म्युझिक जर्नल’, ‘छायानट’, ‘संगीत सेतू’ †¿ÖÖ अनेक संगीत विषयक मासिके संगीताच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावीत †ÖÆêŸÖ.

*** भविष्यातील प्रश्नचिन्हे :-**

२१ व्या शतकात शास्त्रीय संगीताचा चौफेर विकास होत आहे. पूर्वी मर्यादित कक्षेत असलेली संगीत कक्षा रुंदावत आज जगाच्या पाठीवर मोठ्या अभिमानाने ×´Ö¸¾ÖŸÖ †ÖÆê. ¯Ö¸ŸÖ ‘संगीत’ हा साधनेचा विषय आहे. पण त्याचे रूपांतर आज ¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖÖŸÖ –ÖÖ»Ö †ÖÆê. †Ö•Ö“ÖÖ ‘गुरू’ हा शिक्षक न राहता धनार्थी बनत चालला †ÖÆê. ŸÖ¸ †Ö•Ö“ÖÖ ‘×¿ÖÂµÖ’ हा विद्यार्थी न राहता परीक्षार्थी होत चालला आहे. पूर्वी एखादा कलावंत एकाच गाणप्रकारात पारंगत होण्यासाठी आपले संपूर्ण

आयुष्य वेचीत होता पण आजचा शिष्य ‘एक ना धड भाराभर चिंध्या’ µÖÖ म्हणीप्रमाणे अनेक गीतप्रकार गाता यावेत यासाठी प्रयत्न करीत आहे. आजच्या शिष्यात कठोर परिश्रम, संयम, शिस्त इ. गोष्टींचा अभाव दिसत आहे. आज संगीतात विविध प्रयोगांच्या नावाखाली शुद्ध संगीताची हत्या होत आहे.

आज शास्त्रीय संगीताचे यम-नियम सैलावत आहेत. घराणेदार संगीताचे व गुरू-शिष्य परंपरेचे अस्तित्व नष्ट होत आहे. संगीतरूपी वृक्ष ज्यांनी आपल्या घामा-रक्ताने जोपासला त्या वृक्षाचा आज विशाल वटवृक्ष झाला आहे. परंतु त्याला कीड लागली आहे. येणाऱ्या काळात एखाद्या हलक्याशा वावटळीत हा वटवृक्ष उन्मळून पडेल की काय अशी भिती वाटायला लागली आहे. विनाशाकडे जाऊ पाहणाऱ्या भारतीय संगीताचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी युवा-पिढीकडे †ÖÆ.

संदर्भ ग्रंथ

१) भारतीय संगीत का इतिहास - भागवत शरण शर्मा

२) भारतीय संगीत का इतिहास - डॉ.सुनिता शर्मा

३) संगीत विशारद - वसंत संगीत कार्यालय, हाथरस

४) भारतीय संगीत तज्ज्ञ एवं संगीत ग्रंथ - डॉ.श्रद्धा मालवीय

५) मध्यकालीन संगीत तज्ज्ञ एवं उनका तत्कालीन समाज पर प्रभाव - नमिता बॅनर्जी

६) भारतीय तालों का शास्त्रीय विवेचन - डॉ.अरुणकुमार सेन

७) संगीत विशारद - श्री. मधुकर गोडसे

८) संगीत निबंधावली - डॉ. श्रीवास्तव

९) कलाविहार - मासिक पत्रिका

१०) विविध लेख - दै.महाराष्ट्र टाईम्स, दै.लोकसत्ता, दै.लोकमत,